

ERYTHEIA

REVISTA DE ESTUDIOS BIZANTINOS Y NEOGRIEGOS

36 - 2015

SEPARATA

ÍNDICE

R. BARROSO CABRERA, J. CARROBLES SANTOS, J. MORÍN DE PABLOS, I. M. ^a SÁNCHEZ RAMOS, Ciudad y territorio toledano entre la Antigüedad tardía y el reino visigodo: la construcción de una <i>Civitas regia</i> (ss. IV-VIII d.C.)	9
P. A. CAVALLERO, Algunas consideraciones ecdóticas sobre la <i>Apología</i> de Leoncio de Neápolis	63
M. BELTRÁN, Exigua otredad de Dios en lo creado según los <i>Ambigua</i> de Máximo el confesor	71
Δ. Α. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, Η προσπάθεια ανάκτησης της Ανατολής από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό και η Άκολουθία ἐπὶ κατευδῶσει στρατοῦ	93
T. MARTÍNEZ MANZANO, Astronomía, astrología y literatura en la biblioteca del joven Isidoro de Kiev: a propósito del <i>Escorialensis</i> R I 14	137
J. M. FLORISTÁN, Jerónimo Combis, capitán de estradiotes y superintendente general del servicio español de espionaje en Nápoles	151
M. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ, Η Επτανησιακή παρουσία στη Σάμο κατά τον 18 ^ο και 19 ^ο αι. .	193
M. GARCÍA-AMORÓS, Georges Seferis' youth through his correspondence with his sister Ioanna Seferiadi: 1919-1924	207
C. POSE FERNÁNDEZ, La consagración europea de Yorgos Seferis y su <i>Destino</i> en España	231
M. SERGIS, On the cultural biography of the things: Wall calendars of cultural associations in Greece. The Athens Naxiot migrant associations' example (1980-2007)	251

Recibido: 03.05.2015

Aceptado: 15.05.2015

Η προσπάθεια ανάκτησης της Ανατολής από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό και η Άκολουθία ἐπὶ κατευδῶσει στρατοῦ*

Διονύσιος Α. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ
Πλωμαρίου 13, 183 45 Μοσχάτο (Αθήνα)
dmamagkakis@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στην παρούσα μελέτη εξετάζεται η μοναδική στο είδος της Άκολουθία ἐπὶ κατευδῶσει στρατοῦ, βυζαντινό λειτουργικό κείμενο για την νικηφόρα έκβαση της μάχης, το οποίο έως τώρα χρονολογείτο κυρίως στον 10^ο αιώνα. Μέσα από μία σειρά επιχειρημάτων, βασισμένων σε στοιχεία του κειμένου που παραπέμπουν στο “ιεροπολεμικό” κλίμα της εποχής του Ηρακλείου (αναφορές στον Δαβίδ, τον Μέγα Κωνσταντίνο και την Βλαχερνίτισσα), προτύπου βασιλείας για τον ιδρυτή της δυναστείας των Κομνηνών, Αλέξιο Α', προτείνεται η σύνδεση της στρατιωτικής αυτής ακολουθίας με τον τελευταίο και την Α' Σταυροφορία, ένα από τα μεγαλύτερα γεγονότα του Μεσαίωνα με τεράστιες συνέπειες τόσο για την Δύση όσο και για την Ανατολή. Στο κείμενο, ενδεικτικά, γίνεται αναφορά τόσο σε πρόσφατους κατακτητές βυζαντινών εδαφών όσο και σε βασικά στοιχεία της σταυροφορικής ιδεολογίας (άφεση αμαρτιών για τους στρατιώτες και πρωτοκαθεδρία αποστόλου Πέτρου).

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Άκολουθία ἐπὶ κατευδῶσει στρατοῦ, Αλέξιος Α' Κομνηνός, Ηράκλειος, αυτοκρατορική ιδεολογία, Α' Σταυροφορία, Δαβίδ, Μέγας Κωνσταντίνος, Βλαχερνίτισσα.

ABSTRACT: This study examines the one of a kind Άκολουθία ἐπὶ κατευδῶσει στρατοῦ, a Byzantine liturgical text, which until now was dated by modern scholars mainly to the 10th century, concerning the victorious

* Το παρόν κείμενο, σε συντομευμένη μορφή, παρουσιάστηκε στην Διημερίδα του Μεταπτυχιακού Σεμιναρίου «Νίκος Οικονομίδης» του ΕΚΠΑ, 26-27 Ιουνίου 2014, με τίτλο «Το Βυζάντιο μεταξύ Ανατολής και Δύσης κατά την περίοδο των Κομνηνών και των Αγγέλων (1081-1204)». Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στις καθηγήτριες Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη και Κατερίνα Καραπλή για τις πολύτιμες υποδείξεις τους πάνω στην συγκεκριμένη μελέτη.

outcome of the battle. Through a series of arguments based on textual elements, referring to the “holy war” climate during Heraclius’ reign (references to David, Constantine the Great and Blachernitissa), that was a model of reign for Alexios I, founder of the Komnenos dynasty, the connection of this military ecclesiastical service with the latter and the First Crusade is suggested. As the First Crusade was one of the most important events of the Middle Ages with huge implications for both the West and the East, it is significant that the text mentions recent conquerors of Byzantine territories and key elements of the crusading ideology (absolution for soldiers and Apostle Peter’s primacy).

KEY-WORDS: *Ἀκολουθία ἐπὶ κατευοδώσει στρατοῦ*, Alexios I Komnenos, Heraclius, imperial ideology, First Crusade, David, Constantine the Great, Blachernitissa.

Η μελέτη της περιόδου της βασιλείας του ιδρυτή της δυναστείας των Κομνηνών, Αλεξίου Α' (1081-1118), παρουσιάζει από κάθε άποψη ιδιαίτερο ενδιαφέρον: τα τελευταία χρόνια έχει εκπονηθεί πληθώρα εργασιών με θέμα τον όψιμο 11^ο και τον πρώιμο 12^ο αιώνα. Η μακρά διακυβέρνηση του Αλεξίου Α', όχι μόνο υπήρξε ανάχωμα στην ήδη από τα μέσα του 11^{ου} αιώνα φθίνουσα πορεία του Βυζαντίου, αλλά κυρίως έθεσε τις βάσεις για την αναδιαμόρφωση του κράτους, στα επίπεδα τόσο της ανώτατης εξουσίας όσο και της κοινωνίας. Το Βυζάντιο των Κομνηνών, έχοντας αφ' ενός υπερβεί δειλά τα προβλήματα της δεκαετίας του 1070 και αφ' ετέρου αναβαθμίσει το κύρος του, ύστερα από την αναχαίτιση των Νορμανδών (1085), ήλθε σε επαφή με τον δυτικό κόσμο, τον οποίο και προσπάθησε να αξιοποιήσει προς ίδιον όφελος.

Παλαιότεροι ερευνητές, ακολουθώντας τον F. Chalandon¹, θεωρούσαν τον Αλέξιο άμοιρο ευθυνών ως προς την κήρυξη της Α' Σταυροφορίας από τον πάπα Ουρβανό Β' το 1095. Ωστόσο, το 1949 ο P. Charanis απέδειξε το αντίθετο². Με βάση ορισμένες δυτικές πηγές, που επιμένουν ότι ο Αλέξιος είχε στείλει πρεσβεία στον πάπα, ζητώντας βοήθεια για την υπεράσπιση της Εκκλησίας στην Ανατολή³,

¹ CHALANDON (1900): 155 κ.ε.

² CHARANIS (1949): 24-36. Βλ., επίσης, SHEPARD (1988): 102 κ.ε. και STEPHENSON (2000): 174-177. Την άποψη αυτή είχαν ήδη εκφράσει οι ιστορικοί των Σταυροφοριών· βλ. ενδεικτικά ERDMANN (1977): 325-326.

³ Bernold, σ. 462, 16-23.

ἀνέσυρε στο φως την μαρτυρία του Θεοδώρου Σκουταριώτη (13^{ος} αιώνας), κατά την οποία η κίνηση αυτή στηρίχθηκε κυρίως στο ενδιαφέρον των Δυτικών για την Αγία Γη και την πτώση του Παναγιού Τάφου στους Τούρκους (1078)⁴. Και πράγματι, στην χαλκευμένη ίσως από κάποιο Δυτικό λόγιο γύρω στα 1106 επιστολή του Αλεξίου προς τον κόμη της Φλάνδρας Ροβέρτο Α'⁵, της περιόδου 1090/91⁶, γίνεται επίσης αναφορά στον κατεχόμενο Πανάγιο Τάφο⁷.

Έχοντας επιχειρήσει να εξομαλύνει τις σχέσεις των δύο Εκκλησιών, διαταραγμένες ήδη από τις αρχές του αιώνα, μετά την παπική προσπάθεια προσέγγισης με τον ίδιο (1089), ο Αλέξιος ήταν σε θέση να στραφεί προς την Δύση ως πηγή πεπειραμένων μισθοφόρων⁸. Εξ άλλου, ήταν γνωστή στο Βυζάντιο της εποχής η πολεμική δεινότητα των Λατίνων μαχητών⁹. Τόσο η Άννα Κομνηνή όσο και ο Bernold († 1100) μαρτυρούν την προσέγγιση της Ρώμης από τον Αλέξιο το 1091¹⁰: η πρώτη παραδίδει ότι ο πατέρας της ανέβαλλε την σύγκρουσή του με τον εχθρό στο Λεβούνιο, ώστε να καταφθάσουν στο στρατόπεδό του μισθοφόροι από την Ρώμη¹¹· ο δεύτερος, επιβεβαιώνοντας την Κομνηνή, ισχυρίζεται ότι το 1091 ο πάπας δέχθηκε στην Καμπανία τα σέβη του Βυζαντινού αυτοκράτορα και των άλλων χριστιανικών αρχών¹².

Έστω κι αν η παρουσία πλήθους Λατίνων πολεμιστών στον Βόσπορο, κατά το 1096/97, προκαλούσε όντως ανησυχία στις βυζαντινές αρχές (μη εξαιρουμένου

⁴ Σκουταριώτης, σ. 185, 1-4: «εὐρῶν γὰρ [ο Αλέξιος] πρόφασιν ὡς τοῦτο τὸ ἔθνος [οἱ Ἰταλοὶ] οὐκ ἀνεκτὸν ἦγεται τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις τῶν Περσῶν ἐπικράτησιν, καὶ τοῦ ζωοποιοῦ τάφου τοῦ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦτο ὡς ἔρμαιον εὐρηκῶς».

⁵ ERDMANN (1977): 358, σημ. 7 και JORANSON (1949-1950): 822 κ.ε. Για μία διαφορετική προσέγγιση του προβλήματος της αυθεντικότητας της επιστολής αυτής, βλ. DE WAHA (1977) (όπου υποστηρίζεται ότι το σωζόμενο κείμενο αποτελεί κακή μετάφραση του χαμένου ελληνικού πρωτοτύπου) και FRANKOPAN (2012): 60-62 (όπου εκφράζεται η άποψη ότι η επιστολή είναι αυθεντική και ότι αντανακλά ουσιαστικά «Byzantium's dire position»).

⁶ CHARANIS (1949): 26-27 και JORANSON (1949-1950): 816-819.

⁷ Σύμφωνα με το κείμενο της επιστολής (*Epistula Alexii*, σ. 136), ο Αλέξιος έκανε απεγνωσμένη έκκληση προς τους Δυτικούς να μην εγκαταλείψουν το βασίλειό του και κυρίως τον Τάφο του Κυρίου στα χέρια των ἀπίστων, ὡστε να κερδίσουν τον Παράδεισο.

⁸ Για την σχέση Αλεξίου και Ρώμης-Δύσης, βλ. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ (2014): 437 κ.ε.

⁹ Για τον ρόλο των Δυτικών στρατιωτών στο Βυζάντιο της περιόδου αυτής, βλ. ενδεικτικά SHEPARD (1973), (1993), και ΤΗΕΟΤΟΚΙΣ (2012).

¹⁰ SHEPARD (1988): 103-104.

¹¹ Άλεξιάς, VIII, V, 1, 16-20. Ο Erdmann (1977: 322 κ.ε.) συνδέει την μαρτυρία αυτή με τις πρώτες κινήσεις του πάπα Ουρβανού Β' σε σχέση με την οργάνωση της Α' Σταυροφορίας.

¹² Bernold, σ. 450, 42-46.

του ηγεμόνα¹³), ο Αλέξιος όφειλε να αδράξει την ευκαιρία να ηγηθεί ενός τεράστιου στρατού κατά των Τούρκων της Μικράς Ασίας· άλλωστε, του είχε ζητηθεί η παροχή διευκολύνσεων στους *milites Christi*, όπως μαρτυρεί επιστολή του πάπα (έτος 1096) προς τον ίδιο¹⁴. Η μεγάλη νίκη των Βυζαντινών στο Λεβούνιο (29 Απριλίου 1091), όπου είναι σχεδόν βέβαιο ότι συμμετείχαν και οι 500 υπεσχημένοι ιππείς του Ροβέρτου της Φλάνδρας¹⁵, αποτελούσε για τον Αλέξιο την καλύτερη εγγύηση για την επιτυχία τού από κοινού με τους Δυτικούς ανειλημμένου ανακτητικού του εγχειρήματος. Εξ άλλου, η στροφή του προς την Δύση γύρω στα 1095 ήταν επιβεβλημένη, εφόσον σχετιζόταν και με την διαφαινόμενη αδυναμία του να στηριχθεί στο άμεσο περιβάλλον του, το οποίο είχε αρχίσει πλέον να αμφισβητεί την εξουσία του: χαρακτηριστικά, ο αδελφός του και μέγας δομέστικος, Αδριανός Κομνηνός, είχε εμπλακεί στην πλέον σοβαρή συνωμοσία της εποχής, αυτή του Νικηφόρου Διογένη (1094)¹⁶.

Η εξέλιξη της Α' Σταυροφορίας δικαιώνει, νομίζω, τις στρατιωτικές επιλογές και την προσπάθεια του Αλεξίου να προσεγγίσει την παπική Δύση, ενώ παράλληλα επιβεβαιώνει το όραμά του για την αποκατάσταση του κράτους στα όρια του 1025. Εξ άλλου, ο Αλέξιος είχε ανέλθει στον θρόνο υπό αντίξοες συνθήκες· το γεγονός αυτό τον ώθησε στην προβολή του εαυτού του ως εκλεκτού ηγεμόνα, επιλεγμένου άνωθεν να φέρει εις πέρας, κατά τις έσχατες ημέρες, το έργο της παράδοσης της επίγειας εξουσίας στον Χριστό, στο πλαίσιο ενός άκρως εσχατολογικού κλίματος, διαμορφωμένου τόσο εσχάτως στην Ανατολή όσο και ήδη από το 1000 στην Δύση. Η Α' Σταυροφορία δεν εξυπηρετούσε μόνο τα ανακτητικά σχέδια του Βυζαντινού ηγεμόνα. Επιβεβαίωνε, επίσης, με τον καλύτερο τρόπο την πολιτική του ιδεολογία, βασισμένη κυρίως στον οικουμενικού χαρακτήρα ψευδομεθόδειο θρύλο του “τελευταίου Ρωμαίου αυτοκράτορα”. Το χρονικό του Ιωάννη Ζωναρά αποκαλύπτει την σχέση του Αλεξίου με τον εσχατολογικό αυτό θρύλο, την στιγμή που η

¹³ Αφ' ενός, ο Αλέξιος εκφράζει την ανησυχία του για το σταυροφορικό κίνημα (*Μουσαι*, I, στίχ. 329-333) και, αφ' ετέρου, εμφανίζεται σε σχέση με τους Σταυροφόρους ιδιαίτερα υποψιασμένος (*Αλεξιάς*, I, V, 4, 6-13).

¹⁴ *Urbani II epistola ad Alexium*.

¹⁵ Παρ' ότι το μόνο που αναφέρει η Κομνηνή ως προς τον λατινικό παράγοντα στο Λεβούνιο είναι η συμμετοχή ενός σώματος «Κελτών» (*Αλεξιάς*, VIII, V, 5, 64-65), είναι προφανές ότι δεν θα εξυπηρετούσε τους σκοπούς της αφήγησής της οποιαδήποτε μνεία σε έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο των Λατίνων μισθοφόρων: αυτό θα υποβάθμιζε τον ισχυρισμό της ότι η όλη έκβαση της μάχης ήταν ένα θαύμα (*Αλεξιάς*, VIII, V, 9, 15 κ.ε.), οφειλόμενο κυρίως στην ευσέβεια του Αλεξίου. Πάντως, ορισμένοι ερευνητές είναι βέβαιοι για τον κεφαλαιώδη ρόλο των μισθοφόρων του κόμη της Φλάνδρας (DE WAHN 1977: 115).

¹⁶ FRANKOPAN (2006): 274 και (2007): 17 κ.ε.

Κομνηνή δεν κάνει καμία σχετική αναφορά: μαρτυρεί την διασπορά μίας προφητείας, κατά την οποία ο Αλέξιος δεν θα πέθαινε προτού προσκυνήσει τον Πανάγιο Τάφο και αποθέσει το στέμμα του στον Γολγοθά¹⁷. Όπως έχω υποστηρίξει αλλού, η σύνδεση του ιδρυτή της δυναστείας των Κομνηνών με τον παραπάνω θρύλο έγινε μέσω τόσο της γνωστής παράδοσης του Ηρακλείου, προτύπου ευσεβούς ηγεμόνα από τον 7^ο αιώνα, όσο και της προπαγάνδας του Νορμανδού δούκα της Κάτω Ιταλίας, Ροβέρτου Γυϊσκάρδου, επίδοξου σφετεριστή του βυζαντινού θρόνου, ο οποίος, όπως φαίνεται, είχε στηρίξει έως ένα σημείο τις αξιώσεις του στο οικουμενικό υπόβαθρο του συγκεκριμένου θρύλου¹⁸.

Από κάθε άποψη, λοιπόν, ο Αλέξιος όφειλε να αξιοποιήσει στο έπακρο τις προοπτικές που άνοιγε η παρουσία των *milites Christi* στον Βόσπορο. Στο πλαίσιο αυτό, θα επιχειρηθεί εδώ να ενταχθεί η Άκολουθία ἐπὶ κατευδῶσει στρατοῦ του λαυρεντιανού κώδικα LXXV-6 (14^{ος} αιώνας), την οποία η σύγχρονη έρευνα ανάγει περίπου μεταξύ 850 και 1000, βασισμένη κυρίως στο επιθετικό της ύφος¹⁹. Το γεγονός ότι απουσιάζουν σαφή χρονολογικά στοιχεία για το παραπάνω κείμενο –το μόνο βέβαιο είναι ότι ακολουθεί υμνογραφικά πρότυπα του 8^{ου} αιώνα²⁰– θα πρέπει, μάλλον, να αποδοθεί στο ενδεχόμενο να παραλείφθηκαν από αυτό οι όποιες αναφορές στα δεδομένα της εποχής του, ώστε το ίδιο να αποτελέσει υπόδειγμα για ανάλογες περιστάσεις και στο μέλλον²¹.

Παρ' ότι, όμως, δεν μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί η εύστοχη αυτή υπόθεση, απαντούν στην Άκολουθία ορισμένα στοιχεία, με βάση τα οποία θεωρώ ότι θα ήταν δυνατή η ένταξή της στον όψιμο 11^ο αιώνα. Ο επιθετικός τόνος που διέγνωσαν σε αυτή παλαιότεροι μελετητές, τοποθετώντας την έτσι επί Μακεδονικής δυναστείας, συνάδει αρκούντως με τα δεδομένα της μεγάλης αντεπίθεσης Βυζαντινών και Λατίνων στην Ανατολή, στο πλαίσιο της Α' Σταυροφορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο ίδιο το υπό εξέταση έργο γίνεται λόγος επανειλημμένως για επικείμενη πολεμική δράση τόσο στην ξηρά όσο και στην θάλασσα:

«γαλήνης νοητής/ ή πληροῦσα τὰ πάντα,/ σαῖς λιταῖς, ὡς ἀγαθή,/ γαλήνην αἰσθητήν/ ἐν θαλάσῃ συμπλέουσα/ δίδου τῷ πιστῷ στρατῷ σου,/ καὶ ἐν γῇ συνοδεύουσα/ ἐξ ἐνέδρας καὶ βλάβης διάσωζε»²².

¹⁷ ΖΩΝΑΡΑΣ, ΙΙΙ, σ. 760, 7-12.

¹⁸ ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ (2014): 258 κ.ε.

¹⁹ ΚΑΡΑΠΑΗ (1996): 79 κ.ε. (όπου και οι απόψεις των διαφόρων ερευνητών).

²⁰ PERTUSI (1948): 150.

²¹ HEISENBERG (1916): 256-257.

²² Άκολουθία, σ. 254, 108-115. Πρβλ., επίσης, ό.π., σ. 256, 190-257, 195 και 257, 202-207.

Ο συντάκτης της *Ἀκολουθίας* επικαλείται εδώ την συνδρομή της Θεοτόκου στις επιδιωκόμενες θαλάσσιες και χερσαίες βυζαντινές επιχειρήσεις. Μάλιστα, από άλλα σημεία του κειμένου καθίσταται σαφές ότι πρόκειται για επικείμενο πόλεμο με βασικό στόχο την προσάρτηση εδαφών:

«ἔργον σῆς ἰσχύος, πάναγνε,/ τὸ καταβαλεῖν καὶ τείχη καὶ πόλεις καὶ φρύαγμα,/ Θεοτόκε, τῶν ἐναντίων/ εἰς λαοῦ σου περιποίησιν»²³.

Καθίσταται σαφές, επίσης, ότι πρόκειται για έναν ευρείας κλίμακας σχεδιαζόμενο ανακτητικό πόλεμο²⁴: παρακαλείται ο Χριστός να υποτάξει την γη, τον λαό και τις πόλεις των ανόμων εθνῶν και των τυράννων ηγεμόνων τους στον πιστό του αυτοκράτορα²⁵. Επίσης, αποκαλύπτεται ότι τα εδάφη αυτά, προτού περάσουν τυραννικά στα χέρια βαρβάρων, ανήκαν στο Βυζάντιο –αναφέρεται η φράση «γῆν ἦν ἀφεῖλε τυραννίς/ ἐκ τοῦ κλήρου Ῥωμαίων ἢ βάρβαρος»²⁶-. Συνεπώς, γίνεται λόγος όχι απλώς και μόνο για αλλόφυλο κατακτητή, αλλά παράλληλα για σφετεριστή της αυτοκρατορικής εξουσίας. Με τον όρο “τύραννος” οι πηγές χαρακτηρίζουν κατά κόρον τους σφετεριστές του θρόνου και τους στασιαστές²⁷: ο Μιχαήλ Ψελλός τον 11^ο αιώνα περιγράφει την έννοια της “τυραννίδος” ως «αὐτοχειροτόνητον βασιλείαν καὶ τῶν καθεστηκότων νόμων ὀλιγωρίαν»²⁸. Μάλιστα, από την ίδια αυτή εποχή ο όρος “τύραννος” επιφυλάσσεται και για μη Βυζαντινούς. Πρόκειται για τους Νορμανδούς ηγεμόνες του 11^{ου}-12^{ου} αιώνα (αρχής γινομένης από τον Ροβέρτο Γυϊσκάρδο²⁹), οι οποίοι ασφαλώς ήλεγχαν πρώην βυζαντινές κτήσεις³⁰. Και βέβαια, είναι γεγονός ότι τουλάχιστον ένας από τους Τούρκους εμίρηδες της Μικράς Ασίας του 11^{ου} αιώνα είχε την φιλοδοξία να καταλάβει τον βυζαντινό θρόνο: κατά την Κομνηνή, ο εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς είχε εκδηλώσει την πρόθεση αυτή, οικειοποιούμενος τα αυτοκρατορικά εμβλήματα³¹.

²³ *Ἀκολουθία*, σ. 255, 132-135.

²⁴ ΚΑΡΑΠΛΗ (1996): 83.

²⁵ *Ἀκολουθία*, σ. 257, 208-213: «ἀνόμων ἐθνῶν καὶ τυράννων/ γῆν καὶ λαὸν καὶ πόλεις/ καθυπόταξον κράτει σου θεῖω/ παμβασιλεῦ,/ τῷ πιστῷ σου ἄνακτι/ εἰς λαοῦ σου περιποίησιν».

²⁶ *Ἀκολουθία*, σ. 259, 259-260.

²⁷ CRESCI (1990).

²⁸ *Pselli scripta minora*, σ. 287.

²⁹ Η Κομνηνή τον αποκαλεί «τύραννον»: *Ἀλεξιάς*, I, XII, 2.

³⁰ ΚΟΛΙΑ-DERMITZAKI (2008): 36-39.

³¹ *Ἀλεξιάς*, IX, I, 2, 21-25: «ἀλλὰ τοῖς προσήκουσι βασιλεῦσι χρᾶται παρασήμοις βασιλέα ἑαυτὸν ὀνομάζων καὶ τὴν Σμύρνην οἰκῶν καθαπερεῖ βασιλεία τινα στόλον εὐτρεπίζει ἐφ' ᾧ τὰς τε νήσους αὐθις δηώσασθαι καὶ μέχρις αὐτοῦ φθάσαι Βυζαντίου καὶ εἰς αὐτὴν δὲ εἰ δυνατόν τὴν τῆς βασιλείας ἀνερχθῆναι περιωπὴν».

Συνάγεται, λοιπόν, ὅτι στην Άκολουθία γίνεται λόγος για την επιδίωξη ανάκτησης εδαφῶν που εἶχαν πρόσφατα κυριευθεῖ ἀπὸ ξένους “τυράννους”. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι σε ἓνα ἄλλο ἔργο παρόμοιου λογοτεχνικοῦ εἴδους, την ακολουθία στην μνήμη του Νικηφόρου Β', η οποία συντάχθηκε για να τιμηθεῖ ὁ “αγιοποιημένος” ηγεμόνας του 10^{ου} αἰῶνα, ἀπουσιάζει παντελῶς ὁ ὅρος “τυραννίς”. ἀντίθετα, γίνεται λόγος για την ἀπαλλαγὴ των χριστιανῶν των αραβοκρατούμενων περιοχῶν, που ὁ ἴδιος ἀνακατέλαβε, ἀπὸ «τῆς τούτων [των Ἀράβων] πικρᾶς/ δεινῆς τε αἰχμαλωσίας»³². Καὶ βέβαια, η ἀναφορά της Άκολουθίας σε επικείμενη ἐξόρμηση στρατοῦ καὶ στόλου ἀποδυναμώνει τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὴ να συνδέεται με τις ἐπεμβάσεις του 9^{ου}-10^{ου} αἰῶνα σε Κρήτη καὶ Σικελία, ὅπως υποψιάζεται η Κ. Καραπλή³³. Το κείμενο υπαινίσσεται διεξαγωγή ταυτόχρονων ἐπιχειρήσεων σε ξηρὰ καὶ θάλασσα:

«νίκης τοῖς τροπαίοις/ καὶ ταῖς ἀριστεταῖς λαμπρύνετε/ κατὰ βαρβάρων ἀθέων,/ τοῦ θεόφρονος βασιλέως τὸν στόλον, ἵππεῖς καὶ στρατεύματα»³⁴.

Άλλωστε, η προαναφερθεῖσα μνεῖα σε «ἄνομα ἔθνη καὶ τυράννους» συνάδει πολὺ περισσότερο με τὸν πολιτικό κατακερματισμὸ της σελτζουκινῆς Μικρᾶς Ἀσίας του 11^{ου} αἰῶνα παρά με την πολιτικὴ κατάσταση των αραβοκρατούμενων μεγαλονήσων των δύο προηγούμενων αἰῶνων.

Ὁι παραπάνω παράμετροι ταιριάζουν ἀπόλυτα με τα δεδομένα της πρώτης σταυροφορικής ἐκστρατείας στην παραδομένη ἀπὸ τὸ 1071 στις σελτζουκικές ἐπιδρομές καὶ ἐγκαταστάσεις Μικρᾶ Ἀσία³⁵. Ἀρκεῖ να θυμηθεῖ κανεῖς ὅτι τὸ 1097, παράλληλα προς την χερσαία ἐκστρατεία των συνασπισμένων σταυροφορικών δυνάμεων, ἔλαβε χώρα ἐκτεταμένη ναυτικὴ ἐπιχείρηση στην Δυτικὴ Μικρᾶ Ἀσία, χάρη στην οποία ἐπανήλθαν στο Βυζάντιο τα δυτικὰ παράλια της χερσονήσου³⁶. Μάλιστα, ἴσως ἐξαιτίας του γεγονότος, ὅτι οἱ ναυτικές αὐτές ἐπιχειρήσεις ἦταν καθαρὰ βυζαντινὴ ὑπόθεση, ὁ συντάκτης της Άκολουθίας ἐπιμένει να προτάσσει στην σχετικὴ του ἀναφορά την ναυτικὴ ἐξόρμηση ἐναντι της χερσαίας ἐκστρατείας, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ προηγούμενο χωρίο.

Ὁρισμένοι ἀπὸ τους παλαιότερους ἐρευνητές, ἀνάγοντας την Άκολουθία κυρίως στον 10^ο αἰῶνα, ταύτισαν ἀναγκαστικά τους ἀναφερόμενους ἐχθροὺς με

³² ΡΕΤΙΤ (1904): 419, 19-21.

³³ ΚΑΡΑΠΛΗ (1996): 83.

³⁴ Άκολουθία, σ. 256, 167-171.

³⁵ ΒΡΥΩΝΗΣ (1996): 93 κ.ε.

³⁶ Άλεξιάς, XI, V.

τους Άραβες του 10^{ου} αιώνα³⁷. Ασφαλώς, στο κείμενο γίνεται λόγος για εχθρούς αλλόπιστους, οι οποίοι χαρακτηρίζονται «βάρβαροι ἄθεοι» και «δυσσεβεῖς»³⁸. Και, επιπλέον, είναι προφανές ότι πρόκειται για μουσουλμάνους και όχι για παγανιστές³⁹, εφόσον είναι διάχυτο στο έργο ένα πνεύμα θρησκευτικού ανταγωνισμού, ιδιαίτερα γνωστού ανάμεσα σε χριστιανισμό και ισλαμισμό κατά την μέση βυζαντινή περίοδο⁴⁰:

«ἐπ' ἐχθρῶν τῶν ἀλαζόνων/ βλασφημεῖται τὰ κρείττονα,/ καὶ καταπατεῖται/
ὑπὸ τῶν βεβήλων τὰ ἄγια,/ οἱ πᾶσαν γῆν πλάνης μίσους ἐκκαθάραντες/ μαθηταί,
τὴν ὄφρυν νῦν αὐτῶν κατασπάσατε»⁴¹.

Ωστόσο, ὅλ' αυτά σε καμία περίπτωση δεν αποκλείουν, πιστεύω, το ενδεχόμενο οι συγκεκριμένοι εχθροί να είναι οι μουσουλμάνοι Σελτζούκοι του ὄψιμου 11^{ου} αιώνα, οι οποίοι και αυτοί με την σειρά τους χαρακτηρίζονται «ἄθεοι» από τις πηγές του 12^{ου} αιώνα⁴². Ἄλλωστε, οι Βυζαντινοί δεν ήταν σε θέση πάντοτε να κάνουν σαφή διάκριση ανάμεσα στους Τούρκους και τους Άραβες της Ανατολικής Μεσογείου, αντιμετωπίζοντάς τους πολλές φορές ως μία ενιαία θρησκευτικοφυλετική ομάδα. Η Κομνηνή με τον ὄρο «Ἄγαρηνοί» (ὄρο δηλωτικό ἄλλοτε των Αράβων) εννοεῖ αποκλειστικά τους Τούρκους της Εγγύς Ανατολῆς⁴³, ενώ για τους μουσουλμάνους γενικά επιφυλάσσει συνήθως τον ὄρο «Ἰσσηλίται»⁴⁴. Αντίθετα, με τον ὄρο «Σαρακηνοί» η ἴδια αναφέρεται (χωρίς πάντοτε να αποφεύγεται η σύγχυση) τόσο γενικά στους μουσουλμάνους της Ανατολικής Μεσογείου ὅσο και ειδικότερα στους μουσουλμάνους πειρατές⁴⁵. Και βέβαια, εἶναι γεγονός ὅτι οι μεγάλες εκστρατείες του 10^{ου} αιώνα στην Ανατολή λάμβαναν χώρα σε εδάφη που

³⁷ PERTUSI (1948): 148 κ.ε. και ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ (1991): 252-254. Πρβλ., επίσης, ΚΑΠΑΠΑΝ (1996): 82-83.

³⁸ Ἄκολουθία, σ. 256, 169 και 179, αντίστοιχα.

³⁹ Την ἄποψη αὐτή διατύπωσε ο Heisenberg (1916: 256) στηριζόμενος στην απουσία των ὀρων «Ἄγαρηνοί» και «Ἰσσηλίται» ἀπὸ το εξεταζόμενο κείμενο, σε συνδυασμό επίσης με την αναφορά σε «ἄνομα ἔθνη» (στίχ. 208) και σε ἔθνη «μη Θεὸν εἰδότα» (στίχ. 233), ὅπου –κατὰ τον ἴδιο– υποδηλώνεται το στοιχείο της εἰδωλολατρίας. Ωστόσο, ἡ ἄποψη αὐτή δεν φαίνεται να λαμβάνει ὑπόψη το γεγονός ὅτι σε ορισμένες βυζαντινές πηγές οἱ Ἄραβες ἀποκαλοῦνται «ἄθεοι Ἄγαρηνοί» ἢ «Ἰσσηλίται»· βλ. ενδεικτικά Βίος Ἀθανασίου, Α', 93, στίχ. 19, Β', 23, στίχ. 16 και 32, στίχ. 6, και ΡΕΤΙΤ (1904): 419, 17 (αντίστοιχα).

⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Ἄλωσις Κρήτης, στίχ. 59-70 (ἔμμετρο κείμενο, γραμμένο με ἀφορμὴν τὴν ἀνάκτηση τῆς ὑπὸ ἀραβικὴ κατοχὴ Κρήτης ἀπὸ τον Νικηφόρο Φωκά στα 961).

⁴¹ Ἄκολουθία, σ. 256, 159-164.

⁴² Βλ. ενδεικτικά Βίος Κυρίλλου, παρ. 51, 2 (σ. 243).

⁴³ Βλ. ενδεικτικά Ἄλεξιάς, II, IV, 2, 15-17.

⁴⁴ Ἄλεξιάς, X, V, 7, 42-49.

⁴⁵ Ἄλεξιάς, XIV, VII, 2, 89-95.

είχαν περιέλθει στον αραβικό έλεγχο από αιώνες⁴⁶, ή με άλλα λόγια σε περιοχές όπου είχε παγιωθεί η αραβική κυριαρχία, πράγμα που σημαίνει ότι δύσκολα θα μπορούσαν να χαρακτηρισθύν ως «γή ήν αφείλε τυραννίς ή βάρβαρος»: ο όρος “τυραννίς” υποδηλώνει άρνηση εκ μέρους των Βυζαντινών αναγνώρισης του νέου *statu quo* που επέφερε η ξένη κατάκτηση.

Ένα από τα βασικά επιχειρήματα του Α. Pertusi⁴⁷, ως προς την αναγωγή της Άκολουθίας στον 10^ο αιώνα, είναι η σύνδεσή της με τα πολεμικά τακτικά της εποχής: στα εγχειρίδια αυτά γίνεται σαφής αναφορά σε «εὐχὴν ἔκτενή»⁴⁸, η οποία ψαλλόταν κατά την νύκτα της παραμονής της μάχης και εν γένει προτού αναχωρήσουν οι βυζαντινές δυνάμεις⁴⁹. Ωστόσο, όπως είναι γνωστό⁵⁰, λειτουργίες πριν από την μάχη τελούνταν τόσο κατά τον 6^ο-7^ο αιώνα⁵¹ όσο και από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου⁵². Κατά τον ίδιο τρόπο, και η αναφορά των τακτικῶν σε ευχή «ὕπὲρ εὐδῶσεως τοῦ στρατοῦ κατὰ τῶν πολεμίων»⁵³ δεν είναι απαραίτητο να οδηγεί σε μία χρονολόγηση της Άκολουθίας παράλληλη προς τα έργα αυτά: ο όρος “κατευδῶσις”, στο πλαίσιο των εκκλησιαστικῶν ευχῶν για την καλή έκβαση της μάχης, απαντά και στην Διάταξιν του Μιχαήλ Ατταλειάτη, έργο του 1077⁵⁴. Συνεπώς, η σύνδεση της Άκολουθίας με τα κείμενα του 10^{ου} αιώνα δεν είναι αναγκαστική.

Άλλωστε, και η Κομνηνή κάνει λόγο για τέλεση παρακλητικής ακολουθίας πριν από την μάχη: μας πληροφορεί ότι ο Αλέξιος την παραμονή της μάχης του Λεβουνίου (1091), όπου οι Πετσενέγοι ηττήθηκαν κατά κράτος⁵⁵, υποχρέωσε τους άνδρες του να απευθύνουν ικετευτική δέηση στον Θεό· επίσης, μας παραδίδει ότι ο Αλέξιος όποτε επιχειρούσε να επιτεθεί κατά εχθρῶν επικαλούνταν την θεία βοήθεια, στην οποία και εναπέθετε τις ελπίδες του, αποδεικνύοντας έτσι την ευσέβειά του⁵⁶. Τα παραπάνω, μάλιστα, έρχονται σε απόλυτη σύζευξη με την προ-

⁴⁶ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ (1997): 119 κ.ε.

⁴⁷ PERTUSI (1948): 149.

⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά *Leonis VI Tactical*, 1Δ', α' και 1Θ', κα'.

⁴⁹ ΚΑΡΑΠΛΗ (2010): 70-73.

⁵⁰ ΚΑΡΑΠΛΗ (1996): 80.

⁵¹ *Στρατητικόν Μαυρικίου*, σ. 138, 13-17.

⁵² Ευσέβιος, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, λόγος Δ', 56.

⁵³ Βλ. παραπάνω, σημ. 48.

⁵⁴ *Διάταξις Ἀτταλειάτου*, στίχ. 1056-1060.

⁵⁵ Για την μάχη του Λεβουνίου, βλ. *Ἀλεξιάς*, VIII, V, ODB, II, σ. 1200-1201 (λήμμα «Lebounion, Mount», υπό C. BRAND) και BIRKENMEIER (2002): 76-77.

⁵⁶ *Ἀλεξιάς*, VIII, V, 3.

τροπή του Κεκαυμένου προς τον στρατηγό-αναγνώστη του να παρακαλεί διαρκώς τον Θεό, ώστε να Τον έχει σύμμαχο κατά των εχθρών⁵⁷. Κατά τον ίδιο συγγραφέα του ΙΙ^{ου} αιώνα, η όποια επιτυχία στον πόλεμο δεν είναι παρά θείο δώρο, αφού χωρίς την βοήθεια του Θεού δεν μπορεί να επιτευχθεί αίσιο αποτέλεσμα⁵⁸.

Προκύπτει, λοιπόν, ότι ο Αλέξιος ακολουθούσε την πάγια τακτική, εντός του πλαισίου της βυζαντινής πολεμικής παράδοσης⁵⁹, να τελεί την παρακλητική ακολουθία για την ευόδωση της μάχης πριν από κάθε εχθρική αναμέτρηση. Επίσης, είναι γεγονός ότι ορισμένες ιδιαιτερότητες της Άκολουθίας συνάδουν απόλυτα με αντίστοιχες ιδιαιτερότητες της βασιλείας του Αλεξίου. Η Κ. Καραπλή⁶⁰ έχει επισημάνει ότι στα τροπάρια του Κανόνος (του μεγαλύτερου τμήματος του έργου) αναφέρεται ένας αυτοκράτορας⁶¹ (με εξαίρεση το θεοτοκίον, που όμως φαίνεται να έχει αντικατασταθεί αργότερα), την στιγμή που στο υπόλοιπο κείμενο γίνεται λόγος για «βασιλείς»⁶². Κατά την ίδια, αυτό σημαίνει ότι το έργο συντάχθηκε σε δύο διαδοχικές φάσεις⁶³. Η χρήση του όρου “βασιλεύς”, αρχικά στον πληθυντικό και κατόπιν στον ενικό, χαρακτηρίζει την αυλική λογοτεχνία της εποχής του Αλεξίου Α'. Σύμφωνα με την Μ. Mullett, από το 1091 και εξής προβάλλεται στα αυλικά κείμενα μία τελείως διαφορετική εικόνα του ηγεμόνα: έως το 1091, ο Αλέξιος εμφανίζεται να μοιράζεται την εξουσία του με την μητέρα και τον αδελφό του Ισαάκιο⁶⁴, ενώ κατόπιν παρουσιάζεται ως μόνος διαχειριστής της· μάλιστα, η επισήμανση αυτή έρχεται σε απόλυτη σύζευξη με την παρατήρηση του Ρ. Frankopan, ότι από το τέλος της δεκαετίας του 1090 ο Αλέξιος στηρίζεται όλο και περισσότερο σε έμπιστα άτομα εκτός του οικογενειακού του περιγυρού⁶⁵.

Αν όντως η παραπάνω σύμπτωση δεν είναι τυχαία, τότε συνάγεται το εξής συμπέρασμα: ο Αλέξιος, κατά την προ του Λεβουνίου περίοδο, τελούσε πριν από

⁵⁷ Κεκαυμένος, σ. 12, 26-28.

⁵⁸ Κεκαυμένος, σ. 12, 29-31.

⁵⁹ Βλ. ΚΑΡΑΠΛΗ (2010): 268-270, 271-277, όσον αφορά στην σχέση του βυζαντινού στρατού με το θείον.

⁶⁰ ΚΑΡΑΠΛΗ (1996): 83-84.

⁶¹ Άκολουθία, στίχ. 83, 116, 152, 170, 189, 212, 262, 273, 286, 289.

⁶² Άκολουθία, σ. 251, 11-12, 24 και σ. 261, 333-336.

⁶³ Άκολουθία (εισαγωγικό σημείωμα Κ. ΚΑΡΑΠΛΗ), σ. 250.

⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά τον λόγο *Περί φυγής* του Ιωάννη Οξείτη (λίγο μεταγενέστερο του λόγου-“καταπέλτη” προς τον Αλέξιο), που ίσως θα πρέπει να θεωρηθεί ένα από τα τελευταία κείμενα που αντανakλούν τον συλλογικό χαρακτήρα της αυτοκρατορικής εξουσίας της δεκαετίας 1081-1091. Είναι χαρακτηριστικό ότι εδώ ο Οξείτης αναφέρεται στους «βασιλείς» και όχι στον αυτοκράτορα (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ 1936: αρ. 3, 387, 22 και 388, 8).

⁶⁵ MULLETT (1996): 387 και FRANKOPAN (2007): κυρίως 13· βλ., επίσης, ο ΙΔΙΟΣ (2010): 87-88.

κάθε μάχη μία πιο απλή και σύντομη παρακλητική ακολουθία, όπου γινόταν μνεία στον συλλογικό χαρακτήρα της ανώτατης εξουσίας. Κατόπιν, κατά τις παραμονές της σταυροφορικής αντεπίθεσης στην Μικρά Ασία, οπότε ο Αλέξιος θα είχε κάθε λόγο να ανανεώσει την παλαιότερη τελετουργία για την επίτευξη της νίκης, ώστε να εξασφαλισθεί με τον καλύτερο τρόπο η απαραίτητη για το μεγαλεπήβολο εγχείρημα της *reconquista* συνδρομή των θείων δυνάμεων, φαίνεται να επιβάλλεται στο όλο τυπικό η προσθήκη ενός εκτενούς Κανόνος, όπου γίνεται πλέον αναφορά μόνο σε ένα «βασιλέα».

Ποιά, όμως, είναι τα στοιχεία εκείνα της Άκολουθίας που θα μας επέτρεπαν με σχετική ασφάλεια την σύνδεσή της με τον Αλέξιο Α' και την Α' Σταυροφορία; Κατ' αρχάς, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η αναφορά στην άφεση αμαρτιών για τους στρατιώτες:

«παρὰ Θεοῦ καὶ λύειν καὶ δεσμεῖν/ ἔχοντες ἐξουσίαν δυσωπήσατε/ τῶν τοῦ στρατοῦ ἀγνοημάτων,/ Χριστὸν ἀμνημονῆσαι τὸν εὐσπλαγχνον,/ ἥνικα τοῖς ἐναντίοις προσβάλωσιν,/ ὅπως τὸ κλέος ἀπενέγκωνται»⁶⁶.

Ασφαλώς, η στρατιωτική αυτή ιδέα δεν ήταν ξένη στο Βυζάντιο⁶⁷. Απαντά τόσο επί Ηρακλείου⁶⁸ όσο και κατά τον 10^ο αιώνα⁶⁹, σε κείμενα όπως η σιναϊτική ακολουθία στην μνήμη των πεσόντων στρατιωτῶν⁷⁰ και η ακολουθία στην μνήμη του Νικηφόρου Β', για την οποία έχει γίνει ήδη λόγος. Ωστόσο, το στοιχείο αυτό δεν φαίνεται να υπήρξε ποτέ μία ευρέως αποδεκτή αντίληψη⁷¹. Γενικά, για τους Βυζαντινούς, οι οποίοι μάλλον δεν εμφορούνταν από καθαρά ιεροπολεμικές ιδέες⁷², ο φόνος στον πόλεμο παρέμενε αμαρτία⁷³, όπως όριζε σαφώς ο 1^ο κανόνας του Μεγάλου Βασιλείου⁷⁴. Άλλωστε, ο πόλεμος στο Βυζάντιο θεωρείτο αναγκαίο κακό·

⁶⁶ Άκολουθία, σ. 260, 319-324.

⁶⁷ Εμπεριέχεται στην Παλαιά Διαθήκη: ΚΑΡΑΠΛΗ (2010): 345.

⁶⁸ Θεοφάνης, σ. 307, 2-13 (δημηγορία Ηρακλείου προς τους στρατιώτες του).

⁶⁹ Βλ. ΚΑΡΑΠΛΗ (2010): 332 κ.ε.

⁷⁰ ΔΕΤΟΡΑΚΙΣ-ΜΟССΑΥ (1988).

⁷¹ Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση της Καραπλή (2010: 336) ότι από ολόκληρο το *corpus* των βυζαντινών στρατιωτικών εγχειριδίων αναφορές σε ανταμοιβή των στρατιωτών από τον Θεό, τόσο στην παρούσα όσο και στην μέλλουσα ζωή, εντοπίζονται μόνο στα κείμενα των Λέοντος Στ' και Νικηφόρου Ουρανού.

⁷² Βλ. ΣΤΟΥΡΑΙΤΙΣ (2009α) και (2011).

⁷³ ΣΤΟΥΡΑΙΤΙΣ (2009α): 274-275, 283 κ.ε.

⁷⁴ Βασίλειος, αρ. 188, 13 (σ. 130, 1-5). Το χωρίο αυτό από την επιστολή του Βασιλείου προς τον Αμφιλόχο περιέλαβε αργότερα η Εκκλησία στους ιερούς της κανόνες.

μόνο ο αμυντικός-απελευθερωτικός πόλεμος ήταν αποδεκτός, στο πλαίσιο ενός ισχυρού περί δικαίου αισθήματος, θεωρούμενος ως η μόνη μορφή «δικαίου πολέμου», η οποία μπορούσε να τύχει της θείας συνδρομής⁷⁵. Η μοναδική στην βυζαντινή ιστορία προσπάθεια υιοθέτησης σαφώς ιεροπολεμικών ιδεολογικών στοιχείων αφορά στην γνωστή περίπτωση του Νικηφόρου Β'⁷⁶, με την οποία θα πρέπει προφανώς να συνδεθούν τα δύο παραπάνω κείμενα του 10^{ου} αιώνα. Ο στρατιωτικός αυτός ηγεμόνας, κατά τον Ιωάννη Σκυλίτζη, πρότεινε στην Εκκλησία να αναγνωρίζει ως μάρτυρες τους εκάστοτε φονευθέντες στον πόλεμο στρατιώτες, χωρίς όμως η πρόταση αυτή να γίνει αποδεκτή: προσέκρουσε στην σθεναρή αντίδραση του πατριάρχη και μερίδας του ανώτερου κλήρου, οι οποίοι προέταξαν ως βασικό επιχείρημα τον παραπάνω κανόνα του 4^{ου} αιώνα⁷⁷. Μάλιστα, ακόμη και κατά τον 12^ο αιώνα, οπότε η επαφή των Βυζαντινών με την Δύση είναι εδραιωμένη, οι κανονολόγοι της Ανατολής δεν απορρίπτουν την ουσία της σκέψης του Βασιλείου⁷⁸.

Από την άλλη πλευρά, η ίδια αυτή ιδέα απαντά στον δυτικό κόσμο την εποχή των Σταυροφοριών: η *remissio peccatorum*, κατά την οποία ένας στρατιώτης μπορεί να κερδίσει τον Παράδεισο, σκοτώνοντας απίστους ή πέφτοντας ο ίδιος στο πεδίο της μάχης, ως έπαθλο για τις υπηρεσίες του στον χριστιανισμό, αποτελεί μία από τις δύο βασικές ιδεολογικές παραμέτρους του “ιερού πολέμου” στην Δύση⁷⁹. Βέβαια, εδώ υπάρχει σαφής διαφοροποίηση ως προς το Βυζάντιο: η ιδέα της *remissio peccatorum* κατέστη κυρίαρχος ιδεολογικός άξονας των σταυροφορικών κοινωνιών, λόγω της ένθερμης υποστήριξής της από την Ρώμη, έστω κι αν ο Ουρβανός Β' το 1095 φαίνεται να είχε κάνει λόγο για την *remissio poenitentiae* (την διαγραφή των επιτιμιών των στρατιωτών)⁸⁰: η πρώτη αντίληψη θα αποκρουστικώς σταδιακά κατά το πέρασμα των Σταυροφόρων από την Μικρά Ασία⁸¹, αν και η εικόνα του όλου κινήματος ως προσκυνηματικής πορείας με σκοπό την μετάνοια ενείχε, ασφαλώς, την ιδέα της άφεσης αμαρτιών για κάθε συμμετέχοντα.

⁷⁵ Βλ. ενδεικτικά *Leonis VI Tactica*, Κ', νη'. Για την έννοια του «δικαίου πολέμου» στα *Τακτικά* του Λέοντος Στ', βλ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ (1961), ενώ γενικότερα για το θέμα, βλ. ΛΑΙΟΥ (1993) και ΚΑΡΑΠΑΗ (2010): 271-272, 316-322.

⁷⁶ Βλ. σχετικά ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ (1991): 130-141, ΣΤΟΥΡΑΙΤΙΣ (2009β): 346-351 και ΚΑΡΑΠΑΗ (2010): 341 κ.ε.

⁷⁷ Σκυλίτζης, σ. 274, 62-275, 69, και Ζωναράς, ΙΙΙ, σ. 506, 9-19.

⁷⁸ ΣΤΟΥΡΑΙΤΙΣ (2011): 52 κ.ε.

⁷⁹ Η δεύτερη είναι η έννοια του *deus vult*. Για την σταυροφορική ιδεολογία, βλ. BLAKE (1970), ERDMANN (1977), RILEY-SMITH (1986), COWDREY (1997α) και JASFERT (2006): 13-34.

⁸⁰ Για την εξέλιξη από την ιδέα της *remissio poenitentiae* στην *remissio peccatorum*, βλ. MAYER (1965): 39 κ.ε.

⁸¹ RILEY-SMITH (1986): 114-116.

Το κρίσιμο ὅμως ἐρώτημα που προκύπτει εἶναι το ἐξής: τελικά, το προηγούμενο χωρίο της Ἀκολουθίας σχετίζεται με την βυζαντινὴ παράδοση ἢ μήπως συνδέεται με την σταυροφορικὴ ιδεολογία; Κατ' ἀρχάς, ἐνδιαφέρον ἔχει το γεγονός ὅτι, ἐνῶ στις ἀναφορὲς των παλαιότερων βυζαντινῶν πηγῶν στην ἀφεση ἀμαρτιῶν για τον στρατό τόνιζεται ἡ ἐννοία της θείας ἀνταμοιβῆς⁸², στο ὑπὸ συζήτηση χωρίο ἡ ἴδια ἀναφορὰ γίνεται μέσω της ἐμφασης στην ἀποστολικὴ ἐξουσία του «λύειν καὶ δεσμεῖν». Καὶ βέβαια, το στοιχεῖο αὐτό ἔχει ιδιαίτερη σημασία ὡς προς το ἐρώτημά μας, ἐφόσον συνδέεται με τον ἰδρυτὴ της Ἐκκλησίας της Ρώμης, τον ἀπόστολο Πέτρο, καὶ τις ἐξουσίες που του δόθηκαν ἀπὸ τον Χριστό: κατοχὴ των κλειδιῶν του Παραδείσου καὶ ἐξουσία του «λύειν καὶ δεσμεῖν». Ἄλλωστε, ἡ σύνδεση αὐτὴ ἐνισχύεται καθοριστικά ἀπὸ το ὅτι ὁ συντάκτης του κειμένου εἶχε ἀφιερῶσει νωρίτερα την β' στροφή της ἡ' ὠδῆς στον ἀπόστολο Πέτρο:

«κορυφαία ἀκρότης Χριστοῦ μαθητῶν,/ ἢ φερώνυμος πέτρα τῆς πίστεως,/ πιστῶν τὸ κέρας ὕψωσον/ καὶ κατὰβαλε θράσος ἐχθρῶν ἀνόμων/ μὴ τιμῶντων Θεὸν ὃν ἐκήρυξας»⁸³.

Ὡς γνωστόν, ἀπὸ την ἐποχὴ των μεταρρυθμιστῶν παπῶν, καὶ δη του Λέοντος Θ' (1049-1054), ἡ Ρώμη, βασιμμένη στην πλαστὴ Κωνσταντίνειο δωρεά (8^{ος} αἰῶνας), ἀξίωνε παγκόσμιο ἡγετικὸ ρόλο σε δύο ἐπίπεδα: τόσο στο πνευματικὸ, ἀνατρέχοντας στις ἐξουσίες που εἶχαν δοθεῖ στον ἀπόστολο Πέτρο, ὅσο καὶ στο κοσμικὸ, στηριζόμενη στην δῆθεν παραχώρηση της αυτοκρατορικῆς ἐξουσίας καὶ των συμβόλων της ἀπὸ τον Μέγα Κωνσταντῖνο στον πάπα Σίλβεστρο καὶ τους διαδόχους του⁸⁴. Ἡ πρωτοκαθεδρία, λοιπόν, του Πέτρου ἐντὸς του κύκλου των ἀποστόλων, ἐδραιωμένη ἀπὸ τον ἴδιο τον Χριστό, ἀποτελοῦσε τον θεμέλιο λίθο της παπικῆς προπαγάνδας περὶ πρωτοκαθεδρίας. Ἀκόμη καὶ ὁ Ουρβανὸς Β', ὁ ὁποῖος διατηροῦσε μετριοπαθὴ μάλλον στάση ἐναντι των πρακτικῶν των ὀρθοδόξων της Ἰταλίας⁸⁵, ἐμφοροῦνταν ἀπόλυτα ἀπὸ τις νέες ἀντιλήψεις της Ἁγίας Ἐδρας⁸⁶. «*Salva Romanae auctoritate Ecclesiae, quae instituenta Domino Ecclesiarum omnium princeps est, cuique ut matri summa debet ab universis*

⁸² Θεοφάνης, σ. 307, 11-12. Βλ., ἐπίσης, Συνεχιστὴς Θεοφάνους, σ. 478, 14-15. Για την στρατιωτικὴ ἐννοία του «μισθοῦ» ὡς ἠθικῆς-πνευματικῆς καὶ υλικῆς ἀνταμοιβῆς των βυζαντινῶν πολεμιστῶν τόσο ἀπὸ τον Θεό ὅσο καὶ ἀπὸ τον αυτοκράτορα, βλ. το σχετικὸ ὑποκεφάλαιο στο βιβλίο της ΚΑΡΑΠΛΗ (ὁ.π., σσημ. 69).

⁸³ Ἀκολουθία, σ. 260, 292-296.

⁸⁴ Βλ. ΚΡΑΥΣΕ (1983): 138 καὶ, ἐπίσης, COWDREY (1997β): 74 κ.ε.

⁸⁵ COWDREY (1988): 161-169. Πρβλ., ἐπίσης, HOUBEN (1999): 105 καὶ HERDE (2002): 219-220, 222 κ.ε.

⁸⁶ BECKER (1999): 127 κ.ε.

reverentia exhiberi», θα διακηρύξει ο ίδιος ήδη από το 1089 σε επιστολή του προς τον επίσκοπο του Μπάρι⁸⁷.

Ασφαλώς, δεν λείπει η τιμή στο πρόσωπο του αποστόλου Πέτρου από τις βυζαντινές πηγές⁸⁸: είναι χαρακτηριστικό ότι ο υμνητής των Ρωμανού Β' και Νικηφόρου Φωκά, Θεοδόσιος Διάκονος, στο έργο του για την ανάκτηση της Κρήτης (961) συγκρίνει τον Μωάμεθ με τον απόστολο Πέτρο⁸⁹. Ωστόσο, στην Ανατολή σε ξεχωριστή θέση βρίσκεται ο απόστολος Παύλος. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος αποδίδει στον “απόστολο των εθνών”, τον οποίο συγκρίνει με τα αγγελικά τάγματα, τέσσερις ιδιότητες: του προφήτη, του πατριάρχη, του αποστόλου και του μάρτυρα⁹⁰. Για τους Βυζαντινούς, εν ολίγοις, ο κορυφαίος των αποστόλων είναι κυρίως ο Παύλος, ο οποίος κατέχει την αμέσως μετά τον Χριστό και την Θεοτόκο τιμητική θέση μέσα στην “Θριαμβεύουσα” Εκκλησία⁹¹.

Η μνεία αυτή, λοιπόν, στον Πέτρο, η οποία συνάδει απόλυτα με την παπική επιχειρηματολογία περί πρωτοκαθεδρίας της Ρώμης, σε συνδυασμό με την αντίστοιχη αναφορά στην άφεση αμαρτιών, που κατά την ίδια αντίληψη ήταν μία από τις εξουσίες του ιδρυτή της Αγίας Έδρας, θα πρέπει να εκληφθεί ως προσπάθεια προσέγγισης εκ μέρους των Βυζαντινών της σταυροφορικής ιδεολογίας, εν όψει της πρώτης έλευσης των *milites Christi*. Με άλλα λόγια, από την στιγμή που η Άκολουθία θεωρούμε ότι συντάχθηκε για να συνδράμει πνευματικά την πρώτη παγχριστιανική εκστρατεία κατά των Τούρκων της Ανατολής, είναι λογικό να σκεφθούμε ότι ο παραγγελιοδότης της όφειλε να επιβάλει την ενσωμάτωση στο έργο στοιχείων της υπό διαμόρφωση σταυροφορικής ιδεολογίας. Ασφαλώς, η εκστρατεία αυτή ήταν αναγκαίο να στηριχθεί στα κοινά σημεία μεταξύ των δύο χριστιανικών κόσμων, ώστε να επιτευχθεί η απαραίτητη για την ευόδωση του όλου εγχειρήματος ομοψυχία. Δεν αποτελεί, λοιπόν, απλή σύμπτωση το γεγονός ότι η Κομνηνή, η οποία αντιμετωπίζει με επιφύλαξη τους Σταυροφόρους⁹², τονίζει το κοινό χριστιανικό υπόβαθρο μεταξύ Βυζαντινών και

⁸⁷ *Urbani II epistola ad Eliam*, στ. 308. Ο όρος *reverentia* (=σεβασμός) ταυτίζεται εδώ απόλυτα με τον όρο *obedientia* (=υπακοή): BECKER (1999): 128 και σημ. 14.

⁸⁸ MEYENDORFF (1960): 96-100, σχετικά με την οπτική τόσο του Θεοφυλάκτου Αχρίδος όσο και άλλων Βυζαντινών εκκλησιαστικών ανδρών γύρω από την πρωτοκαθεδρία του αποστόλου Πέτρου, του “θεμελίου λίθου” της Εκκλησίας.

⁸⁹ Άλωσις Κρήτης, στίχ. 66-67.

⁹⁰ Χρυσόστομος, στ. 473.

⁹¹ FRAZER (1973): 156.

⁹² Άλεξιάς, Χ, V, 10.

Λατίνων: με αφορμή τις βυζαντινο-λατινικές συγκρούσεις έξω από την Κωνσταντινούπολη, η ιστορικός κάνει λόγο για εμφύλια σύρραξη⁹³.

Άλλωστε, το 1089 ο Αλέξιος είχε ανταποκριθεί ένθερμα στο έκδηλο ενδιαφέρον του Ουρβανού για αποκατάσταση των σχέσεων ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες: τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους συγκάλεσε την ενδημούσα σύνοδο, με σκοπό την επαναφορά του ονόματος του πάπα στα δίπτυχα της Αγίας Σοφίας. Και βέβαια, ας έχουμε κατά νου ότι ο ίδιος, λόγω της άρνησης της Εκκλησίας να συμβιβασθεί με την πολιτική του έναντι των Δυτικών, εμφανίστηκε στους Σταυροφόρους ως η πολιτική-πνευματική κεφαλή της ανατολικής χριστιανότητας, κάτω από την αιγίδα της οποίας όφειλε να τεθεί η εκστρατεία προς τους Αγίους Τόπους⁹⁴.

Ένα τρίτο στοιχείο, το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει ένα ακόμη σύνδεσμο της Άκολουθίας με τον Αλέξιο, είναι η αναφορά τόσο στον Δαβίδ όσο και στον Μέγα Κωνσταντίνο. Παραθέτω τα σχετικά χωρία:

«ἰσχὺν ὁ δοῦς ἐν πολέμῳ σωτὴρ Δαυὶδ τῷ σοφῷ, / ὡς Γολιάθ τὸν πάλαι τοὺς ἡμᾶς πολεμοῦντας, / κατάβαλε, οἰκτίρμον, / καὶ ἐν τῇ σῆ/ ἀοράτῳ σφενδὼνη, Χριστέ, / σύντριψον τούτων τὰ θράση καὶ τὰς βουλὰς, / ὅπως πίστει ἀνυμνῶμεν σε./.../ ὁ Κωνσταντίνῳ τῷ πρώτῳ τῶν χριστιανῶν βασιλεῖ/ σταυρὸν τὸν θεῖον δεῖξας οὐρανόθεν τε φήσας, / «θαρρῶν ἐν τούτῳ νίκα», / σὺ ὁ Θεός, / τοῦ σταυροῦ τῇ δυνάμει καὶ νῦν, / νίκην καὶ ῥώμην καὶ θείαν ὄντως ἰσχὺν/ τῷ στρατῷ σου δὸς ὡς εὖσπλαγχνος»⁹⁵.

Εκ πρώτης όψews, τα παραπάνω χωρία παραπέμπουν στην “ηρωική” εποχή του Ηρακλείου και των διαδόχων του. Είναι γνωστό, τόσο από τις πηγές όσο και από την τέχνη του 7^{ου} αιώνα (τους δίσκους της Λάμπουσας, οι οποίοι αφηγούνται διάφορα επεισόδια από την ζωή του Δαβίδ, και δη την αναμέτρησή του με τον Γολιάθ), ότι ο Ηράκλειος παραλλήλιζε, όσο κανείς άλλος, τον εαυτό του με τον Δαβίδ⁹⁶. Ωστόσο, ο ίδιος αναζήτησε πρότυπα και στις απαρχές της βυζαντινής ιστορίας. Δεν επιχείρησε να εμφανισθεί μόνο ως “νέος Δαβίδ” ή ακόμη και ως “μετενσάρκωση” του βιβλικού προφητάνακτα⁹⁷: προσπάθησε, επίσης, να προβάλλει

⁹³ Άλεξιάς, X, IX, 5.

⁹⁴ Για μία ανάλυση των ζητημάτων αυτών, βλ. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ (2014): κεφ. 8^ο, κυρίως 450 κ.ε., 490 κ.ε.

⁹⁵ Άκολουθία, σ. 251, 1-7 και 15-21.

⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά SPAIN-ALEXANDER (1977), MUNDELL-MANGO (1994): 122 κ.ε., LEADER-NEWBY (2004): 181 κ.ε. και RAPP (2010): 181, 194 κ.ε.

⁹⁷ Σύγκελλος, σ. 302, 9-17, 313, 35-314, 1 και 320, 20-24: βλ., επίσης, SPAIN-ALEXANDER (1977): 222-223 και σημ. 36^ο για την εικόνα του Ηρακλείου ως “μετενσάρκωσης” του Δαβίδ, βλ. RAPP (2010): 194. Μάλιστα,

τον εαυτό του και ως “νέο Κωνσταντίνο”⁹⁸, ακολουθώντας έτσι την λογική των αυτοκρατορικών επευφημιών που καθιέρωσε ο ανώτερος κλήρος από τον 5^ο αιώνα⁹⁹. Άλλωστε, η παρουσίαση του Ηρακλείου από τον αυλικό ποιητή Γεώργιο Πισίδη ως «καλού ποιμένα»¹⁰⁰ θυμίζει την αντίστοιχη εικόνα του Ευσεβίου Καισαρείας για τον Κωνσταντίνο¹⁰¹. Και βέβαια, δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι ο Ηράκλειος συνδέθηκε, επίσης, ιδιαίτερα με τον Τίμιο Σταυρό, το έμβλημα του κράτους από την εποχή του Κωνσταντίνου και του νικηφόρου οράματός του¹⁰²: ήταν εκείνος που το β3ο ανύψωσε και πάλι τον Τίμιο Σταυρό στον Γολγοθά, ύστερα από την επαναφορά του από την Περσία στην Αγία Πόλη, γεγονός που του προσέδωσε κύρος και τον συνέδεσε με τον θρύλο του “τελευταίου Ρωμαίου αυτοκράτορα”¹⁰³.

Ωστόσο, ο ίδιος συνδυασμός προτύπων βασιλείας χαρακτηρίζει και τον Αλέξιο Α', ο οποίος, όπως έχει ήδη ειπωθεί, ακολουθούσε σε ιδεολογικό επίπεδο τα ίχνη του Ηρακλείου. Η Κομνηνή μαρτυρεί αδιάψευστα την σύνδεση του πατέρα της τόσο με τον Δαβίδ όσο και με τον Κωνσταντίνο. Πέρα από την όποια καταγραφή παραλληλισμών του Αλεξίου, και όχι μόνο, με τον βιβλικό “ήρωα”¹⁰⁴, η ίδια μάς παραδίδει μία σημαντική είδηση: πριν ακόμη ο πατέρας της ενδυθεί την πορφύρα, κάποιος σεβάσμιος ιερέας προφήτευσε το λαμπρό του μέλλον, τονίζοντας τις αρετές της μελλοντικής του βασιλείας¹⁰⁵. Το ενδιαφέρον, όμως, είναι ότι, κατά την ίδια διήγηση, ο συγκεκριμένος ιερέας χρησιμοποίησε απέναντι στον μελλοντικό

έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι η εικόνα του ίδιου αυτοκράτορα ως “νέου Δαβίδ” (που κατατροπώνει τον “Πέρση Γολιάθ”) δεν άργησε να περάσει ακόμη και στην μεροβιγγιανή Δύση: WANDER (1975).

⁹⁸ SHANID (1972): 310, σημ. 65. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι ο συγγραφέας του *Πασχαλίου χρονικού*, σ. 702, 17-18, αποκαλεί επίσημα τον “σταυροφόρο” αυτοκράτορα του 7^{ου} αιώνα «Ήράκλειον νέον Κωνσταντίνον».

⁹⁹ RAPP (2010): 188-191.

¹⁰⁰ Πισίδης, *Εἰς τοὺς περσικοὺς πολέμους*, Γ', 322-335 (σ. 130) και 355-359 (σ. 131).

¹⁰¹ Ευσέβιος, *Ἱστορία*, Ι', 4, 23.

¹⁰² Lactantius, I, LXIV, 13, σ. 127 και Ευσέβιος, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, λόγος Α', 28-31 για μία ανάλυση του θέματος, βλ. HORST (2007): 232-245.

¹⁰³ Βλ. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ (2014): 259-274.

¹⁰⁴ Η Κομνηνή μάς παραδίδει την απολογία του Αλεξίου για την εκποίηση των ιερών σκευών και κειμηλίων, όπου ο ίδιος υπερασπίζεται την δυνατότητα παράκαμψης των ιερών κανόνων σε έκτακτες περιστάσεις, παραλληλίζοντας τον εαυτό του με τον Δαβίδ (*Άλεξιάς*, VI, III, 4, 50-54). Για την ιστορικό, όμως, δεν ήταν μόνο ο αυτοκράτορας που μπορούσε να συγκριθεί με τον βιβλικό ήρωα. Η ίδια δεν διατάζει να παραλληλίσει ακόμη και την μητέρα της, Ειρήνη Δούκαινα, με τον Δαβίδ (*Άλεξιάς*, XII, III, 10, 81-83).

¹⁰⁵ *Άλεξιάς*, II, VII, 4, 82-6, 8.

ηγεμόνα τον δαβιτικό λόγο, δημιουργώντας έτσι έναν ισχυρό συνδετικό κρίκο μεταξύ των δύο ανδρών:

«ἔντειναι καὶ κατευοδοῦ καὶ βασιλευε ἔνεκεν ἀληθείας καὶ πρᾶοτήτος καὶ δικαιοσύνης»¹⁰⁶.

Ο συσχετισμός ενός Βυζαντινού ηγεμόνα με έναν από τους βιβλικούς “ήρωες” αποτελούσε αδιαμφισβήτητο στοιχείο αυτοκρατορικού κύρους και νομιμοποίησης¹⁰⁷. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο Αλέξιος επιχείρησε να προσδώσει εξ αρχής στην εξουσία του (που, σημειωτέον, ταλανιζόταν από σοβαρά ζητήματα ηθικής τάξης) δαβιτικά χαρακτηριστικά, ἔστω κι αν κάτι τέτοιο μάλλον δεν ἔτυχε της ευρείας αναγνώρισης της κοινής γνώμης της πρωτεύουσας· ο Ιωάννης Οξείτης, στον λόγο του-“καταπέλτη” προς τον Αλέξιο (1091), υποδεικνύει ως πρότυπο εξιλέωσης την περίπτωση του Δαβίδ¹⁰⁸· για τον ίδιο, ο Αλέξιος ὀφείλε να διδαχθεῖ από την ιστορία του Δαβίδ, ὥστε να κερδίσει την Θεῖα Εὐνοια.

Ὡς προς την σύνδεση Αλεξίου και Κωνσταντίνου, ο αυλικός ρήτορας Θεοφύλακτος Αχρίδος εκφράζει μία τολμηρή ἄποψη. Στον λόγο του προς τον Αλέξιο (1088), εξυμνώντας την επιλογή του ηγεμόνα να τιμωρήσει με επιείκεια τον συνωμότη Ψευδο-Διογένη, υπογραμμίζει την αυτοκρατορική πρᾶοτητα. Η αρετή αυτή ξεχώριζε τον Αλέξιο από τους προκατόχους του, ενώ παράλληλα τον συνέδεε με τον Κωνσταντίνο, ο οποίος παρέμενε πρότυπο ευσέβειας. Μάλιστα, το καταληκτήριο σημπέρασμα του αυλικού ρήτορα είναι ότι, εντέλει, ο Αλέξιος υπερτερούσε του Κωνσταντίνου: αποτελούσε πρωτόγνωρη περίπτωση ηγεμόνα («τοῖς παλαιοῖς οὐ δίδως χώραν συγκρίσεως»)¹⁰⁹.

Από την ἄλλη πλευρά, η Κομνηνή επιφυλάσσει για τον πατέρα της τον χαρακτηρισμό του δέκατου τρίτου αποστόλου, εμφανίζοντάς τον ισάξιο του Κωνσταντίνου. Είναι χαρακτηριστικά τα ὄσα γράφει ἐπ’ αυτού:

«καὶ ἔγωγε τοῦτον τρισκαίδέκατον ἂν ἀπόστολον ὀνομάσαιμι, καίτοι τινὲς Κωνσταντίνῳ τῷ μεγάλῳ τοῦτο τὸ κλέος προσάπτουσιν, ἐμοὶ δὲ δοκεῖ ἢ σὺν τῷ Κωνσταντίνῳ τῷ αὐτοκράτορι τετάχθαι τοῦτον, ἢ εἴ τις φιλονεικείη, ἔστω μετὰ γε Κωνσταντίνον ἀπόστολος ἅμα καὶ βασιλεὺς ὁ Ἀλέξιος»¹¹⁰.

¹⁰⁶ Ἀλεξιάς, II, VII, 5, 90-91.

¹⁰⁷ DAGRON (2003): 50.

¹⁰⁸ Οξείτης, σ. 37, 16-17· βλ. ἐπίσης ὁ.π., σ. 37, 4-7.

¹⁰⁹ Θεοφύλακτος, σ. 231, 16-233, 7.

¹¹⁰ Ἀλεξιάς, XIV, VIII, 8, 17-21.

Για την ίδια, ο Αλέξιος ήταν ένας “νέος Κωνσταντίνος”¹¹¹, όχι γιατί συνδεόταν μαζί του με φυσικό τρόπο, όπως είχε ισχυρισθεί παραδόξως το περιβάλλον του Νικηφόρου Γ' για τον προκάτοχο του Αλεξίου¹¹², αλλά διότι είχε υιοθετήσει την κωνσταντίνειο ιεραποστολική παρακαταθήκη. Κατά την P. Buckley, μάλιστα, η Κομνηνή, μέσα από την υπογράμμιση της μοναδικότητας της βασιλείας του πατέρα της, επιχειρούσε να εμφανίσει τον Αλέξιο ως τον “τελευταίο Κωνσταντίνο” και τον θάνατό του ως το τέλος της πραγματικής αυτοκρατορίας¹¹³. Το ιεραποστολικό έργο του Αλεξίου¹¹⁴, όμως, επιβεβαιώνεται και από τον Θεοφύλακτο Αχρίδος. Στον γνωστό του λόγο, εξυμνεί τον Αλέξιο για την ιεραποστολική του δράση έναντι των “βαρβάρων” της Ανατολής: κατόρθωσε να εξημερώσει τους “άγριους” Τούρκους και να τους κάνει πολίτες της Βασιλείας του Θεού, προσλαμβάνοντας έτσι τα χαρακτηριστικά ενός αποστόλου των εθνών¹¹⁵.

Ωστόσο, η σύνδεση Αλεξίου και Κωνσταντίνου εντοπίζεται και στην μνημειακή τέχνη της εποχής, με έναν έμμεσο όμως τρόπο. Στην εκκλησία της Παναγίας Ασίνου στην Κύπρο, του 1105/6, σώζεται η σκηνή του κτήτορα, οικείου του Αλεξίου, όπως μαρτυρούν τα εικονογραφικά, και όχι μόνο, δεδομένα, να προσφέρει ομοίωμα του ναού στον Χριστό, πάνω από την νότια είσοδο¹¹⁶. Η παράσταση αυτή, αν και έχει επιζωγραφισθεί κατά τον 14^ο αιώνα, ανάγεται εικονογραφικά στον πρώιμο 12^ο¹¹⁷. Πάντως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στο παρακείμενο τυφλό αψίδωμα. Κάτω από τους αγίους βασιλείς έχει τοποθετηθεί κτητορική επιγραφή, όπου αναφέρεται τόσο το έτος ανέγερσης του ναού όσο και η βασιλεία του Αλεξίου Α¹¹⁸. Κατά την C. Connor, οι κτήτορες της Ασίνου παραλληλίζονται σκόπιμα, μέσω της γειτνίασής τους στον ζωγραφικό χώρο, της πολυτελούς ενδυμασίας τους

¹¹¹ Η ίδια στο τέλος του έργου της τον παραλληλίζει με τον ήλιο, ακολουθώντας έτσι το αντίστοιχο παράδειγμα του Ευσεβίου Καισαρείας σε σχέση με τον Κωνσταντίνο: *Ἀλεξιάς*, XV, XI, 20, 15 και 21, 32, Ευσέβιος, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, λόγος Α', 43, 3, και BUCKLEY (2014): 277. Ως προς τον παραλληλισμό του Αλεξίου με τον ήλιο, βλ. επίσης το επίγραμμα του Καλλικλή, αρ. 25, 30-36, για τον θάνατο του Αλεξίου, ο οποίος χαρακτηρίζεται «Ἀλεξιακή κρύψις, ἡλίου δύσις» (στίχ. 36).

¹¹² Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ατταλειάτης, σ. 216, 20 κ.ε., υποστηρίζει την σύνδεση του εκλεκτού του αυτοκράτορα, Νικηφόρου Γ', μέσω των Φωκάδων, με την εποχή του Κωνσταντίνου και την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης.

¹¹³ BUCKLEY (2014): 2-3 και αναλυτικά κεφ. 6, 245 κ.ε.

¹¹⁴ Για τον Αλέξιο ως αυτοκράτορα-ιεραπόστολο, βλ. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ (2014): 226 κ.ε.

¹¹⁵ Θεοφύλακτος, σ. 227, 25-229, 15.

¹¹⁶ Βλ. σχετικά ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ (υπό δημοσίευση).

¹¹⁷ HADERMANN-MISGUICH (1985): 235.

¹¹⁸ SACOPOULO (1966): 10.

καθώς και της κτητορικής επιγραφής, με τους Κωνσταντίνο και Ελένη· τις μορφές αυτές αντιλαμβάνονταν ως αριστοκρατικό πρότυπο και, επίσης, ως προστάτες αγίους¹¹⁹.

Συνεπώς, η Ασίνου καθίσταται μάρτυρας της στενής σχέσης που υπαινισσόταν ότι είχε το περιβάλλον του Αλεξίου Α' με τον Κωνσταντίνο. Μάλιστα, αν σκεφθούμε ότι ο τελευταίος στην παραπάνω σύνθεση φέρει την αμφίεση της εποχής του Αλεξίου¹²⁰, τότε η υπαινισσόμενη αυτή σχέση γίνεται πολύ πιο προσωπική: έως ένα σημείο, το ζεύγος των αγίων βασιλέων αντικατοπτρίζει το αυτοκρατορικό ζεύγος της εποχής. Άλλωστε, στην μνημειακή τέχνη του 12^{ου} αιώνα, και δη σε παραστάσεις νών συνδεδεμένων με το αυτοκρατορικό περιβάλλον, η απεικόνιση του Κωνσταντίνου φέρει φυσιογνωμικά στοιχεία που παραπέμπουν στα αυτοκρατορικά πορτραίτα της εποχής (του Μανουήλ Α', του Αλεξίου Α'-Προκοπίου κ.ά.)¹²¹. Και βέβαια, ήταν συνηθισμένη πρακτική το αυτοκρατορικό ζεύγος να παριστάνεται σε νομίσματα στον εικονογραφικό τύπο των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης¹²²: στα «ἄσπρα τραχέα» νομίσματα του 1092/3, στον εμπροσθότυπο εικονίζεται ο διάδοχος Ιωάννης να στέφεται από τον Χριστό, ενώ στον οπισθότυπο ο Αλέξιος και η Ειρήνη να κρατούν ανάμεσά τους ψηλό πατριαρχικό σταυρό¹²³.

Ο Αλέξιος, λοιπόν, φαίνεται ότι προέβαλλε τον εαυτό του ως “νέο Κωνσταντίνο”. Δεν είναι τυχαίο, νομίζω, ότι ο ίδιος σε ορισμένες πηγές του 11^{ου}-13^{ου} αιώνα αποκαλείται ευθέως ή εμμέσως «μέγας»¹²⁴: ήταν ένας τρόπος να επισημανθεί η αντιστοιχία του με τον πρώτο χριστιανό ηγεμόνα, ο οποίος έφερε πρώτος το ίδιο επίθετο. Μάλιστα, σε επίγραμμα του 12^{ου} αιώνα ο Αλέξιος είναι ο μόνος αυτοκράτορας που χαρακτηρίζεται «μέγας»: στο κείμενο αυτό παρουσιάζονται ως πρόγονοι των Παλαιολόγων επτά ηγεμόνες, αρχής γινομένης από τον Κωνσταντίνο Ι' Δούκα (τελευταίος αναφέρεται ο Μανουήλ Α'), από τους οποίους

¹¹⁹ CONNOR (1999): 215-216, 226-227 και (2004): 198.

¹²⁰ Για την αυτοκρατορική ενδυμασία του Κωνσταντίνου στην σκηνή της Ασίνου, βλ. SACOPOULO (1966): 88-91· πρβλ. την αντίστοιχη ενδυμασία του Ιωάννη Β' στα υπερώα της Αγίας Σοφίας, στην Κωνσταντινούπολη.

¹²¹ HADERMANN-MISGUICH (1975): 245 κ.ε. και SPIESER (2009) (εικ. 4-5).

¹²² Για την ταύτιση σε νομίσματα διαφόρων αυτοκρατορικών ζευγαριών (από τον 8^ο αιώνα) με το ζεύγος Κωνσταντίνου και Ελένης, βλ. SPIESER (2009).

¹²³ HENDY (1969): 84, 85, πίν. 6.1, και 10-11.

¹²⁴ Θεοφύλακτος, σ. 227, 23, και Στραβορωμανός, αρ. Ι, σ. 191, 7-9 (όπου ο Αλέξιος συγκρίνεται με τον μέγα Ιούλιο Καίσαρα), ΚΑΛΛΙΚΛΗΣ, αρ. 25, 9 και Άλεξιάς, XV, XI, 21, 32. Είναι χαρακτηριστικά, επίσης, όσα σημειώνει ο Σκουταριώτης, σ. 185, 18-19: «τοιοῦτος ἦν ὁ βασιλεὺς οὗτος· μεγαλόβουλος καὶ μεγαλουργός».

μόνο ο Αλέξιος αποκαλείται «μέγας»· αντίθετα, ο Μανουήλ Α', στα χρόνια του οποίου συντάσσεται το κείμενο, εκθειάζεται ιδιαίτερα, αλλά όχι ως «μέγας»¹²⁵.

Το ερώτημα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι το εξής: είναι δυνατόν ο “ηράκλειος κανόνας” της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, ο οποίος συνίσταται στην ταυτόχρονη προσπάθεια άντλησης κύρους τόσο από το αυτοκρατορικό παρελθόν όσο και από την παλαιοδιαθηκική παράδοση και ο οποίος απαντά στην Άκολουθία, να συνδέεται αποκλειστικά με τον Αλέξιο Α'; Ασφαλώς, ο Αλέξιος δεν ήταν ο μόνος Βυζαντινός ηγεμόνας που επιχείρησε να ακολουθήσει την ηράκλεια παρακαταθήκη στον τομέα της πολιτικής ιδεολογίας. Τον 9^ο αιώνα, ο Βασίλειος Α' αναγνωρίσθηκε τόσο ως “νέος Κωνσταντίνος” όσο και ως “νέος Δαβίδ”¹²⁶. Ωστόσο, επρόκειτο μάλλον για μία “παραδοσιακή” αναγνώριση εκ μέρους του ανώτερου κλήρου¹²⁷, η οποία ενίσχυε το κύρος ενός ηγεμόνα που με ανάρμοστο τρόπο είχε καταλάβει τον θρόνο και δεν συνδεόταν με την ιστορική συγκυρία. Ή, με άλλα λόγια, επρόκειτο για μία επιδερμική, μάλλον, προσπάθεια παραλληλισμού με τον Ηράκλειο¹²⁸ και τα ιδεολογικά του πρότυπα: η στροφή προς τον Δαβίδ και τον Κωνσταντίνο δεν γινόταν μέσα από την “ανακάλυψη” των ηράκλειων πρακτικών, χρήσιμων για περιόδους ανάλογης κρισιμότητας· είναι χαρακτηριστικό ότι η ταύτιση του Βασιλείου με τον Δαβίδ στηρίχθηκε κυρίως στα κοινά σημεία των πορειών των δύο ανδρών προς την εξουσία¹²⁹ και όχι σε μία απόπειρα ανάδειξης των όποιων κοινών πολεμικών τους αρετών. Αντίθετα, στην περίπτωση του Αλεξίου, η υιοθέτηση της ηράκλειας παρακαταθήκης εξυπηρετούσε μεν την αυτοκρατορική προπαγάνδα, σε μία περίοδο όπου το κύρος του ηγεμόνα είχε κλονισθεί εμφανώς, λόγω της αδυναμίας του να απαλλάξει το κράτος από τις εξωτερικές απειλές, και όχι μόνο, εντούτοις, δεν εντασσόταν στο πλαίσιο μίας απλής απόπειρας μίμησης παλαιότερων προτύπων αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Αποτελούσε σε σημαντικό βαθμό απόρροια της ιστορικής συγκυρίας.

Αρκεί να σημειωθεί ότι η πρώτη επαφή του Αλεξίου με τον θρύλο του “τελευταίου Ρωμαίου αυτοκράτορα”, ο οποίος συνδεόταν άμεσα με τον Ηράκλειο και την εποχή του, φαίνεται να προερχόταν παραδόξως από την Δύση, όπου ήδη από το 1000 αναπτύσσεται στο περιβάλλον των Οθωνιδών το ενδιαφέρον για τον

¹²⁵ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΣ (1911): αρ. 224, 148, 9-11 και 149, 20-30· σε σχέση με τον εκθειασμό του Μανουήλ Α', βλ. ό.π., 149, 31-150, 59.

¹²⁶ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ (1994): 160-163.

¹²⁷ *Sacrorum Conciliorum collectio*, 16, στ. 185.

¹²⁸ ΚΑΡΑΠΛΗ (2010): 200.

¹²⁹ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ (1994): 161.

συγκεκριμένο θρύλο¹³⁰: κατά την Κομνηνή, ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος είχε επιστρατεύσει στην προσπάθειά του να σφετερισθεί τον βυζαντινό θρόνο, μεταξύ άλλων, και τον παραπάνω θρύλο¹³¹. Άλλωστε, μέσα στο γενικότερα επικό πνεύμα της Άλεξιάδος, η σύγκρουση μεταξύ Νορμανδών και Βυζαντίου τείνει να εξελιχθεί σε “μονομαχία” μεταξύ Γυϊσκάρδου και Αλεξίου¹³², με σαφή αντιστοιχία προς την αναμέτρηση Δαβίδ και Γολιάθ¹³³, όπως ακριβώς συνέβη και επί Ηρακλείου αναφορικά με την σύγκρουση ανάμεσα στον ίδιο και τον Χοσρόη Β'¹³⁴.

Επομένως, η σύνδεση της ηράκλειας παρακαταθήκης με την ιστορική συγκυρία, η οποία χαρακτηρίζει τις ιδεολογικές τάσεις και επιλογές του ιδρυτή της δυναστείας των Κομνηνών, διαφοροποιεί την περίπτωση του Αλεξίου Α' από ανάλογες περιπτώσεις προηγούμενων ηγεμόνων. Ο Αλέξιος, όταν ανήλθε στον θρόνο, ήλθε αντιμέτωπος με μία κατάσταση που σε μεγάλο βαθμό θύμιζε την αντίστοιχη στιγμή της ανάληψης της εξουσίας από τον Ηράκλειο (610): ήταν η πρώτη φορά, μετά τον 7^ο αιώνα, που η Μικρά Ασία βρισκόταν ουσιαστικά εκτός του βυζαντινού ελέγχου. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός, το οποίο μάλιστα απαντά και στο παραπάνω ερώτημα, ότι το ίδιο αυτό στοιχείο της ιστορικής συγκυρίας χαρακτηρίζει και την αναφορά της Άκολουθίας στους Δαβίδ και Κωνσταντίνο. Η διπλή αυτή μνεία συνάδει απόλυτα με τον “ιεροπολεμικό” τόνο του κειμένου: η εποχή του Ηρακλείου, όπου ο ίδιος εμφανιζόταν ως άλλος Δαβίδ να αναμετράται με τον “νέο Γολιάθ”-Χοσρόη Β' και ως άλλος Κωνσταντίνος να προτάσσει τον Σταυρό έναντι των «άθρων» Περσών, αποτελεί για τον συντάκτη της Άκολουθίας πρότυπο επίκλησης της θείας εύνοιας έναντι των νέων «άθρων βαρβάρων». Η σύνδεση των ηράκλειων ιδεολογικών στοιχείων του υπό εξέταση έργου με τον Αλέξιο Α' επιβεβαιώνεται, επίσης, από το γεγονός ότι απουσιάζει κάθε αντίστοιχη

¹³⁰ Οι διάφορες λατινικές παραλλαγές της αρχικής μετάφρασης από το χαμένο ελληνικό κείμενο της Σίβυλλας των Τιβουρών (4^{ος} αιώνας, ALEXANDER 1985: 155), όπου απαντά για πρώτη φορά ο θρύλος του “τελευταίου Ρωμαίου αυτοκράτορα” ως μεταγενέστερη προσθήκη από το έργο του Ψευδο-Μεθοδίου, χρονολογούνται από την περίοδο των Οθωνιδών: γύρω στα 1000 τοποθετείται η πρώτη παραλλαγή (HOLDENRIED 2006: 4-5).

¹³¹ Μας αποκαλύπτει (Άλεξιάς, VI, VI, 2, 57-60) ότι από καιρό κάποιος κόλακες είχαν προφητεύσει ότι μέχρι τον Αθέρα της Κεφαλλονιάς ο Γυϊσκάρδος θα προχωρούσε απτόητος, ενώ από εκεί και πέρα θα αποχωρούσε για την Ιερουσαλήμ. Ο Magdalino (2003: 25) αντιλαμβάνεται τα παραπάνω ως ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την προσπάθεια του Γυϊσκάρδου να οικειοποιηθεί τον περί “τελευταίου Ρωμαίου αυτοκράτορα” θρύλο του Ψευδο-Μεθοδίου, με σκοπό την εξυηρέτηση των επεκτατικών του βλέψεων εις βάρος του Βυζαντίου.

¹³² ΜΙΝΤΣΗΣ (2005): 29-30.

¹³³ ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ (2014): 412 κ.ε.

¹³⁴ Βλ. παραπάνω, σημ. 97.

αναφορά στις δύο άλλες ακολουθίες του 10^{ου} αιώνα. Στην σιναϊτική ακολουθία, μάλιστα, η επιρροή από την βιβλική παράδοση περιορίζεται στην προβολή των εννοιών του «περιούσιου λαού» και της «κληρονομίας» του Θεού:

«ἴνα τὸ ἔθνος σου τὸ περιούσιον διασώσης, Χριστέ,/ χειρῶν ἐκ βαρ-
βάρων.../.../ ἰδοὺ θεόλεκτος λαός,/ στρατιῶται Κυρίου/ ὑπὲρ κληρονομίας/
τεθνηκότες τῆς αὐτοῦ»¹³⁵.

Και βέβαια, είναι γνωστό ότι ο Ηράκλειος και η παρακαταθήκη του συνδέθηκαν έντονα με το σταυροφορικό πνεύμα τόσο στην Δύση όσο και στο Βυζάντιο των Κομνηνών. Άλλωστε, όπως έχει επισημανθεί, η ταύτιση του Βυζαντινού ηγεμόνα με τον Δαβίδ, σε συνδυασμό με άλλα σχετικά στοιχεία, αποτελεί ένδειξη “ιεροπολεμικής” ιδεολογίας¹³⁶. Ως προς τον δυτικό κόσμο, η εικόνα του Ηρακλείου είχε αποτελέσει πρότυπο ευσέβειας για Σταυροφόρους και προσκυνητές με το ξέσπασμα του σταυροφορικού κινήματος¹³⁷. Κατά τον Π. Αντωνόπουλο, ο Ηράκλειος των δυτικών πηγών αντικατοπτρίζει έναν ηγεμόνα με ιδιαίτερα χαρίσματα και τεράστιο κύρος¹³⁸. Για τους Σταυροφόρους, οι πόλεμοι του Ηρακλείου κατά των Περσών αποτελούσαν πρόδρομο του κινήματός τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον 12^ο αιώνα ο Γουλιέλμος Τύρου, ένας από τους μεγαλύτερους ιστορικούς του Μεσαίωνα¹³⁹, επιλέγει στην ιστορία του να αρχίσει την εξιστόρηση των Σταυροφοριών αναφερόμενος στην βασιλεία του Ηρακλείου: ενώ επισημαίνει ότι ο ηγεμόνας του 7^{ου} αιώνα άφησε στην μοίρα τους τις ανατολικές επαρχίες ενώπιον της αραβικής προέλασης, αποφεύγει να τον καταδικάσει γι’ αυτό, ισχυριζόμενος απλώς ότι δεν είχε τα μέσα να υπερασπισθεί τα συγκεκριμένα εδάφη¹⁴⁰.

Από την άλλη πλευρά, στο Βυζάντιο του 12^{ου} αιώνα τον δρόμο που χάραξε ο Αλέξιος, υιοθετώντας κατ’ επίταγμα των πολιτικών δεδομένων της εποχής τις δύο βασικές παραμέτρους της ηράκλειας ιδεολογίας, ακολουθούν και οι διάδοχοί του. Ο Ιωάννης Β’, χαρακτηριστικά, ταυτίζεται με τον Μωυσή και κυρίως τον Δαβίδ¹⁴¹, ενώ ο λαός του με τον «περιούσιον λαόν», την «κληρονομίαν»¹⁴². Όπως

¹³⁵ DETORAKIS-MOSSAY (1988): 192, 105-106 και 192, 119-194, 122.

¹³⁶ Βλ. ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ (1991): 58-59, 100, 173-174, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹³⁷ BAERT (2004): κεφ. 3, κυρίως 164 κ.ε.

¹³⁸ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ (υπό δημοσίευση).

¹³⁹ Βλ. σχετικά EDBURY-ROWE (1988).

¹⁴⁰ Γουλιέλμος Τύρου, Ι, σ. 60 και EDBURY-ROWE (1988): 131.

¹⁴¹ Πρόδρομος, αρ. 17, 41-43 (σ. 288).

¹⁴² ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ (1991): 331.

ακριβώς τόσο ο Ηράκλειος όσο και ο Αλέξιος¹⁴³, έτσι και ο Ιωάννης εμφανίζεται στην λογοτεχνία της αυλής ως ο εκλεκτός πολεμιστής-ηγεμόνας του Θεού, στόχος του οποίου είναι η αποκατάσταση της χριστιανικής οικουμένης και η κατατρόπωση των απίστων¹⁴⁴. Ο Νικόλαος Καλλικλής, μάλιστα, συνδέει το γνώριμο και από την περίπτωση του Ηρακλείου μοτίβο του “καλού ποιμένα” με τον χαρακτηρισμό του Ιωάννη ως “νέου Δαβίδ”¹⁴⁵.

Και βέβαια, μέσα στο ίδιο πλαίσιο, ο Ιωάννης Β', ο “σταυροφόρος” ηγεμόνας του 12^{ου} αιώνα, ο οποίος είχε αναδείξει ως βασικό στοιχείο της πολιτικής του ιδεολογίας τον Σταυρό¹⁴⁶, δεν ήταν δυνατόν να αφήσει εκτός των ανακτητικών του σχεδίων και της γενικότερης προπαγάνδας του το ενδιαφέρον που είχε εγκαινιάσει ο Αλέξιος (μέσω της προβολής του ως “τελευταίου Ρωμαίου αυτοκράτορα”)¹⁴⁷ και το σταυροφορικό κίνημα για τα Ιεροσόλυμα¹⁴⁸. Είναι χαρακτηριστικό ότι, λίγο πριν πεθάνει το 1143, ο ίδιος ετοιμαζόταν να οδηγήσει τον στρατό του στην Αγία Πόλη¹⁴⁹. Όσο για τον Μανουήλ Α', θα πρέπει να σημειωθεί ότι, όχι μόνο χαιρετίστηκε ως “νέος Δαβίδ”¹⁵⁰, αλλά επίσης επανέφερε σε χρήση την οικουμενικού χαρακτήρα παλαιά ρωμαϊκή αυτοκρατορική τιτλοφορία, τονίζοντας έτσι την προέλευση της εξουσίας του από τον Κωνσταντίνο¹⁵¹.

Πέρα όμως από τα παραπάνω, η σύνδεση της Κομνηνείας δυναστείας με τον Ηράκλειο προκύπτει και μέσα από το έργο της Κομνηνής (π. 1148). Παρ' ότι η ίδια δεν κάνει καμία αναφορά στον ηγεμόνα του 7^{ου} αιώνα, επιλέγει να δώσει στο “εγκωμιαστικό” για τον πατέρα της πόνημα τον τίτλο *Άλεξιάς*. Οι ειδικοί έχουν

¹⁴³ Βλ. ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ (2014): 368 κ.ε.

¹⁴⁴ Πρόδρομος, αρ. 17, 61-70 (σ. 288-289).

¹⁴⁵ ΚΑΛΛΙΚΛΗΣ, αρ. 31, 91-93.

¹⁴⁶ Σύμφωνα με την Παπαγεωργίου (2007: 231-237) ο Ιωάννης Β' προσπάθησε να προβάλει τον εαυτό του ως ηγεμόνα-“σταυροφόρο”: το σύμβολο του Σταυρού κατείχε κεντρική θέση στην πολιτική του ιδεολογία. Ωστόσο, η προπαγάνδα αυτή δεν απευθυνόταν τόσο στο εσωτερικό, όσο κυρίως στο εξωτερικό, και δη στα σταυροφορικά κρατίδια της Ανατολής: επιβεβαίωνε την βούληση του αυτοκράτορα να επαναφέρει κάτω από την βυζαντινή εξουσία τα Ιεροσόλυμα και τους Αγίους Τόπους.

¹⁴⁷ Ο Magdalino (1988: 188) διαβλέπει σαφή επίδραση της προπαγάνδας του Αλεξίου Α' σε σχέση με τον ρόλο του ως “τελευταίου Ρωμαίου αυτοκράτορα”, προς τον Ιωάννη Β'.

¹⁴⁸ Για τις συχνές αναφορές των πηγών του 12^{ου} αιώνα στα Ιεροσόλυμα και την Παλαιστίνη, βλ. ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ (1991): 335 κ.ε.

¹⁴⁹ Κίνναμος, σ. 25, 14-19. Πρβλ., επίσης, Ιταλικός, σ. 290, 1-4.

¹⁵⁰ Χωνιάτης, XXV, α', στ. 204. Βλ., επίσης, ΒΑΡΖΟΣ (1984): 433.

¹⁵¹ *Νεαραί*, coll. IV, αρ. LXX, σ. 410-411. Πρβλ. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ (1996): 13 και (1999): 61. Για την προπαγάνδα του Μανουήλ Α' σχετικά με το ρωμαϊκό υπόβαθρο του βυζαντινού κράτους, βλ. MAGDALINO (1988): 178-179.

επισημάνει την σχέση Άλεξιάνδος και Ομήρου, έτσι ώστε η επικεφαλίδα της να μπορεί να θεωρηθεί ότι παραπέμπει στο ομηρικό ύφος της “επικής ιστορίας” του Αλεξίου Α¹⁵². Ωστόσο, πριν από την ομηρική *Ίλιάδα*, η Άλεξιάς είχε μάλλον μεγαλύτερη αντιστοιχία με την *Ήρακλειάδα* του Γεωργίου Πισίδη, έστω κι αν αυτή διαφοροποιείται από την πρώτη ως προς τον τρόπο εγκωμιασμού του ηγεμόνα, ο οποίος είναι πολύ πιο υπερβολικός· η διαφοροποίηση αυτή αποτελεί απόρροια, προφανώς, τόσο της υπαγωγής των δύο έργων σε ξεχωριστά λογοτεχνικά είδη όσο και της εξυπηρέτησης διαφορετικών σκοπιμοτήτων. Σε αντίθεση με το ομηρικό έπος, τα δύο βυζαντινά έργα έλκουν τον τίτλο τους από τα ονόματα των αυτοκρατόρων ηρώων τους. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι τα ίδια κείμενα δεν εμφανίζουν έντονες ομηρικές επιδράσεις. Και στα δύο έργα διαβλέπουμε την “ομηρική” προσπάθεια των συγγραφέων να απαθανάτισουν πράξεις μεγάλων ανδρών για να αποδώσουν το κλίμα μίας καθ’ όλα ηρωικής εποχής.

Στην *Ήρακλειάδα*, γραμμένη κατά το 63ο, με αφορμή την επάνοδο του ηγεμόνα (μετά την ύψωση του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα), χρησιμοποιείται η αρχαιοπρεπής «μίμησις» και σειρά μυθολογικών αναφορών, με σκοπό την εξύψωση του Ηρακλείου¹⁵³: ο ίδιος εμφανίζεται ως ισόθεος, σωτήρας του κόσμου και δημιουργός μίας νέας κτίσης¹⁵⁴. Στην *Άλεξιάδα*, πάλι, ο Αλέξιος παρουσιάζεται, όπως είδαμε, ως ισαπόστολος. Στην πρώτη περίπτωση, η νέα κτίση, που εξασφάλισε ο Ηράκλειος, είναι απαλλαγμένη από την ασεβή πυρολατρία των Περσών¹⁵⁵, ενώ και στην δεύτερη ο Αλέξιος είναι εκείνος που εκκαθάρισε την κοινωνία από τα ασεβή αιρετικά δόγματα και, επίσης, ευαγγέλισε πλήθος απίστων. Και τα δύο έργα, λοιπόν, εμφανίζουν τους πρωταγωνιστές ηγεμόνες να είναι προστάτες της ορθής πίστης. Μάλιστα, αυτό γίνεται πολύ πιο έκδηλο ως προς τον Ηράκλειο στο άλλο επικό έργο του Πισίδη, το *Εἰς τοὺς περσικοὺς πολέμους*. Εκεί ο Ηράκλειος εμφανίζεται ως “καλός ποιμένας” να μεριμνά για την σωτηρία της χριστιανικής “ποίμνης”, έτοιμος να την απαλλάξει από την απειλή του “αποκαλυπτικού δράκοντα”-Χοσρόη Β¹⁵⁶. Κατά παρόμοιο τρόπο, τόσο η Άλεξιάς όσο και πολλές άλλες πηγές της εποχής του Αλεξίου επισημαίνουν την “αγωνία” του ηγεμόνα να διαφυλάξει τις ψυχές των πιστών από τους διάφορους πνευματικούς

¹⁵² Σύμφωνα με την Connor (2004: 239-240), η Κομνηνή προβάλλει μέσα από το έργο της ως ένας νέος και αθάνατος Όμηρος. Για το ομηρικό πνεύμα στην *Άλεξιάδα*, βλ. ΚΑΤΙČIĆ (1957) και (1959).

¹⁵³ HUNGER (1997): Β¹, 515.

¹⁵⁴ Πισίδης, *Ήρακλειάς*, Α¹, 65-96 (σ. 243-244).

¹⁵⁵ Πισίδης, *Ήρακλειάς*, Α¹, 49-52 (σ. 242).

¹⁵⁶ Πισίδης, *Εἰς τοὺς περσικοὺς πολέμους*, Γ¹, 322-335 (σ. 130) και 355-359 (σ. 131).

κινδύνους¹⁵⁷. Εντέλει, και τα δύο εγκωμιαστικά κείμενα απηχούν τις προσπάθειες των ηρώων τους να χειραγωγήσουν την Εκκλησία, προκειμένου να επιτευχθεί η ενότητα στον χώρο της λατρείας.

Βέβαια, η έλλειψη αναφοράς της Κομνηνής στον Ηράκλειο (ή ακόμη και στον Πισίδη, τον οποίο ο Ψελλός συνέκρινε με τον Ευρυπίδη) θα μπορούσε να αποτελέσει ισχυρό αντεπιχείρημα για την παραπάνω άποψη, αν και ο συσχετισμός, στην Άλεξιάδα, του Αλεξίου με τον Δαβίδ θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα είδος αντισταθμίματος για το ζήτημα αυτό. Ωστόσο, ακριβώς το ίδιο συμβαίνει και με τον Θουκυδίδη, το έργο του οποίου θεωρείται γλωσσικό πρότυπο για την αττικίζουσα Άλεξιάδα¹⁵⁸: ενώ η ίδια η Κομνηνή δεν λέει πουθενά ότι μελέτησε τον αρχαίο ιστορικό, οι θουκυδίδειες επιρροές της στο ζήτημα της γλώσσας, και όχι μόνο, είναι εμφανείς¹⁵⁹. Είναι φυσικό, λοιπόν, να ισχυρισθεί κανείς ότι η Κομνηνή είχε, σε κάποιο βαθμό, ως πρότυπό της την *Ηρακλειάδα* ή καλύτερα εν γένει τα έμμετρα εγκώμια του Πισίδη.

Κατόπιν τούτων, η αναφορά της Άκολουθίας στους Δαβίδ και Κωνσταντίνο θεωρώ ότι μπορεί κάλλιστα να συσχετισθεί με τον Αλέξιο Α'. Άλλωστε, στα αντίστοιχα έργα του 10^{ου} αιώνα απουσιάζει κάθε ανάλογη μνεία, την στιγμή μάλιστα που στην ακολουθία στην μνήμη του Νικηφόρου Β' θα ήταν αναμενόμενο κάτι τέτοιο: ο ίδιος ήταν ο μόνος Βυζαντινός ηγεμόνας που εμφορούνταν από καθαρά ιεροπολεμικές ιδέες, οραματιζόμενος την κατατρόπωση του Ισλάμ¹⁶⁰.

Πέρα απ' όλα αυτά, όμως, υπάρχει ένα ακόμη ηράκλειο στοιχείο στην Άκολουθία που παραπέμπει, πιστεύω, στον Αλέξιο Α' και την εποχή του. Πρόκειται για τις αναφορές στην «*υπέρμαχον στρατηγόν*» Θεοτόκο, σε συνδυασμό με την ενσωμάτωση του *άπολυτικού* της εποχής του Ηρακλείου (του *Σῶσον κύριε τόν λαόν σου*), το οποίο συνδέθηκε με την πανηγυρική Ύψωση του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα, το 630¹⁶¹. Παραθέτω το σχετικό χωρίο:

«ὁ στρατὸς ὁ χριστῶννυμος, δέσποινα,/ στρατηγόν σε πλουτῶν ὡς ὑπέρμαχον/ ἐν πολέμοις, ἄχραντε,/ διὰ σοῦ προνομεύσει λαὸν καὶ πόλεις/ ἄλαστῶρων ἐχθρῶν μὴ τιμώντων σε»¹⁶².

¹⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά Άλεξιάς, Χ, I, 4, 33-40· βλ., επίσης, ὅσα διακηρύττει ο ίδιος σε *νεαρά* του κατά το 1107 (GAUTIER 1973: 179, 1-5).

¹⁵⁸ ΚΡΟΥΜΠΑΧΕΡ (1955): Α', 283.

¹⁵⁹ BUSKLER (1929): 83 και σημ. 1.

¹⁶⁰ ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ (1991): 268-269.

¹⁶¹ *Τυπικὸν τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας*, σ. 26, 17 κ.ε. Η εορτή αυτή αντικατέστησε την παλαιότερη των «*Σταυροφανίων*» (ODB, I, σ. 551-553; λήμμα «*Cross, cult of the*», υπό R. TAFT-A. KAZHDAN).

¹⁶² Άκολουθία, σ. 260, 302-306.

Ο χαρακτηρισμός της Θεοτόκου ως «ὑπερμάχου στρατηγοῦ» απαντά για πρώτη φορά στο β' προοίμιο του Ἀκαθίστου ὕμνου¹⁶³, το οποίο θεωρείται ότι εγράφη με αφορμή την διάσωση της Κωνσταντινούπολης από την αβαροσλαβική πολιορκία του 626· το θαυμαστό αυτό συμβάν αποδόθηκε στην παρέμβαση της Παναγίας των Βλαχερνών¹⁶⁴, όπου λίγα χρόνια νωρίτερα είχε συντελεσθεί το θαύμα της ανεύρεσης του θεομητορικού «μαφορίου»¹⁶⁵. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που επί Ηρακλείου αποκρυσταλλώνεται η συλλογική πεποίθηση ότι η Θεοτόκος ήταν η υπέρμαχος προστάτιδα της Κωνσταντινούπολης και η υπερφυσική συνεργάτιδα του αυτοκράτορα. «Βασιλεὺς τοῖνυν ὁ μέγας ἀπῆν, υἱῶ βασιλεῖ τῆν πατρικὴν ζηλοῦντι πραότητα καὶ εὐσέβειαν τὸν θρόνον λιπὼν τὸν βασιλειον, τοῦτον δὲ Θεῶ καὶ τῇ παρθένῳ σὺν τοῖς ἀδελφοῖς καὶ τῇ πόλει πιστεύσας καὶ παραθέμενος», σημειώνει ο Θεόδωρος Σύγκελλος¹⁶⁶. Είναι χαρακτηριστικό, ἄλλωστε, ὅτι, αν ανατρέξει κανείς στις ενθαρρυντικές ομιλίες σε καιρὸ πολέμου, οι οποίες καταγράφονται στις αφηγηματικές πηγές της μέσης βυζαντινῆς περιόδου, θα διαπιστώσει πως μόνο σε δημηγορίες του Ηρακλείου και του πατριάρχη Σεργίου γίνεται λόγος για την συνδρομή της Θεοτόκου στον αγώνα κατὰ των εχθρῶν του κράτους¹⁶⁷.

Πὼς ὁμως συνδέεται η θαυματουργικὴ διάσωση του 626 με τον Αλέξιο Α'; Κατ' αρχάς, θα πρέπει να διευκρινισθεῖ η σχέση της Θεοτόκου των Βλαχερνῶν με την βυζαντινὴ στρατιωτικὴ δράση. Ὅπως εἶναι γνωστό, η Βλαχερνίτισσα αποτελοῦσε τον υπερβατικὸ σύμμαχο του αυτοκράτορα στο πεδίο της μάχης¹⁶⁸. Γράφει ἐπ' αυτού ο Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης:

«καὶ προβαλλομένου μεσίτην τὴν πάνσεπτον εἰκόνα τῆς πανυμνήτου δεσποίνης θεοτόκου τῆς Βλαχερνιτίσσης, ἥτις εἰώθει τοῖς πιστοῖς βασιλεῦσιν ἐν ἔκστρατείαις ὡς ἀπροσμάχητον ὄπλον συνεκστρατεῦσθαι»¹⁶⁹.

¹⁶³ Ἀκάθιστος ὕμνος, σ. 29-30 (=Τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῶ τὰ νικητήρια).

¹⁶⁴ Για την θαυματουργικὴ σωτηρία της Κωνσταντινούπολης ἀπὸ την Θεοτόκο το 626, βλ. Σύγκελλος, σ. 305, 37-306, 12, 308, 10-15, 310, 37 κ.ε.; Πασχάλιον χρονικόν, σ. 716, 9-16, 724, 11-726, 3 και Πισίδης, *Εἰς τὴν ἔφοδον πῶν βαρβάρων*, σ. 176, 1-9. Ὅσο για την πολιορκία του 626 στις πηγές, βλ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ (1997): 596-602, ὅπου και η σχετικὴ βιβλιογραφία.

¹⁶⁵ Για το θέμα, βλ. CAMERON (1979).

¹⁶⁶ Σύγκελλος, σ. 300, 24-27 πρβλ., ἐπίσης, σ. 302, 9-17 και 303, 28-29 (ὅπου ο πατριάρχης Σέργιος διακηρύττει ευθαρσῶς ὅτι «κύριος γὰρ αὐτὸς πολεμήσει ὑπὲρ ἡμῶν, καὶ ἡ παρθένος ἡ Θεοτόκος ὑπέρμαχος ἔσται τῆσδε τῆς πόλεως»). Για την στενὴ σχέση Κωνσταντινούπολης και Θεοτόκου, βλ. ΒΑΥΝΕΣ (1949): 171 κ.ε., CAMERON (1978) και ΜΑΝΓΟ (2000).

¹⁶⁷ ΚΑΡΑΠΑΗ (2010): 273, 276.

¹⁶⁸ WÉYL-CARR (1997): 93-94 και ANGELIDI-ΠΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ (2004): 212-213.

¹⁶⁹ Ἀτταλειάτης, σ. 153, 5-8.

Η παρουσία θεομητορικής εικόνας στον αυτοκρατορικό στρατό μαρτυρείται από την εποχή του Ρωμανού Γ' Αργυρού (1028-1034)¹⁷⁰. Παρ' ότι ο Ψελλός, που μας πληροφορεί σχετικά¹⁷¹, δεν αναφέρεται στον τύπο της εικόνας αυτής, η Β. Pentsheva υποθέτει ότι πρόκειται για απεικόνιση της Βλαχερνίτισσας¹⁷². Μάλιστα, η παραπάνω υπόθεση μπορεί κάλλιστα να συνδεθεί με τα όσα παραδίδει ο Σκυλίτζης σε σχέση με τον Ρωμανό Γ' και τις Βλαχέρνες: το 1031 ανευρέθη, ύστερα από εργασίες ανακαίνισης στον ναό, μία παλαιά εικόνα της Βρεφοκρατούσας¹⁷³. Είναι επόμενο, λοιπόν, να σκεφθούμε ότι το γεγονός αυτό δικαιολογεί απόλυτα την ανάπτυξη της λατρείας της Βλαχερνίτισσας από τον 11^ο αιώνα¹⁷⁴.

Άλλωστε, ο ίδιος ο Αλέξιος φαίνεται ότι ακολουθούσε πιστά την παράδοση της σχέσης του Ηρακλείου με τις Βλαχέρνες. Κατ' αρχάς, εξέφραζε την πίστη του στην Θεοτόκο των Βλαχερνών, στο πλαίσιο της εκστρατευτικής του δράσης. Η Κομνηνή, χαρακτηριστικά, παραδίδει ότι ο πατέρας της το 1107, ενώ βιάδιζε κατά του Βοημούνδου, αποφάσισε να επιστρέψει στην πρωτεύουσα, επειδή δεν είχε συντελεσθεί το «σύνηθες θαῦμα», το οποίο λάμβανε χώρα στις Βλαχέρνες κάθε Παρασκευή¹⁷⁵. Το σημαντικό, όμως, είναι ότι το θαῦμα συνετελέσθη, πάντα κατά την Κομνηνή, ύστερα από την κρυφή συμμετοχή του αυτοκράτορα στην σχετική ακολουθία, γεγονός που επέτρεψε στον ίδιο να αναχωρήσει για το μέτωπο με αναπτερωμένες ελπίδες¹⁷⁶. Ωστόσο, πριν απ' αυτό, ο Αλέξιος το 1087, στην μάχη της Δρίστρας, είχε χρησιμοποιήσει, για πρώτη και τελευταία φορά στην ιστορία της βυζαντινής πολεμικής πρακτικής, το «μαφόριον» της Θεοτόκου¹⁷⁷: εμφανίσθηκε ενώπιον των εχθρών κραδαίνοντας το θεομητορικό αυτό κειμήλιο¹⁷⁸.

¹⁷⁰ PENTCHEVA (2002): 32-33 και σημ. 121. Ωστόσο, εκτός αυτοκρατορικού πλαισίου, η παλαιότερη ίσως αναφορά –μάλλον όμως περιστασιακού χαρακτήρα– στην παρουσία εικόνας της Θεοτόκου με το Θείο Βρέφος στον βυζαντινό στρατό απαντά κατά το β' μισό του 9^{ου} αιώνα (Συνεχιστής Θεοφάνους, σ. 284, 18 κ.ε.)

¹⁷¹ Ψελλός, *Χρονογραφία*, I, σ. 39, 10, 23-26.

¹⁷² PENTCHEVA (2002): 34.

¹⁷³ Σκυλίτζης, σ. 384, 19-28.

¹⁷⁴ WEYL-CARR (1997): 92.

¹⁷⁵ Για το εβδομαδιαίο αυτό θαῦμα στις Βλαχέρνες, διαθέτουμε την μαρτυρία του Ψελλού, *Λόγος ἐπὶ τῷ θαύματι*, κυρίως σ. 194, 29-196, 2' βλ., επίσης, GRUMEL (1931) και PATTERSON-ŠEVŠENKO (1991): 51.

¹⁷⁶ Άλεξιάς, XIII, I, 2.

¹⁷⁷ WEYL-CARR (1997): 94 και σημ. 87.

¹⁷⁸ Άλεξιάς, VII, III, 9, 81-84: «ὁ μέντοι βασιλεὺς προβέβλητο τῆς οἰκείας δυνάμεως καὶ ξιφηφόρος εἰστήκει, τῇ ἑτέρᾳ δὲ τῶν χειρῶν τῆς τοῦ Λόγου μητρὸς τὸ ὠμόφορον σημαῖαν κατέχων ἴστατο μεθ' ἱππέων γενναίων ἀνδρῶν εἴκοσι καταλειφθεῖς».

Όπως έχω υποστηρίξει αλλού¹⁷⁹, η σύνδεση της Θεοτόκου των Βλαχερνών με την πολεμική δράση των Βυζαντινών από το β' μισό του 11^{ου} αιώνα αφορά στην γενικότερη τάση της κοινωνίας των Κομνηνών προς τον μιλιταρισμό¹⁸⁰. Ωστόσο, και πάλι ο συνδυαστικός κρίκος μεταξύ Αλεξίου και Βλαχερνίτισσας είναι ο Ηράκλειος και η πολιορκία του 626, η οποία κατά τον χειμώνα του 1090/91 επανήλθε δραματικά στην συλλογική μνήμη του λαού της Κωνσταντινούπολης· εξ άλλου, στις αφηγηματικές πηγές, η αναφορά στην βοήθεια της Θεοτόκου συνδέεται κυρίως με καταστάσεις πολιορκίας¹⁸¹. Είναι χαρακτηριστικό ότι, μεταξύ άλλων, στον λόγο του προς τον Αλέξιο ο Ιωάννης Οξείτης προτρέπει τον αυτοκράτορα να παραδειγματισθεί από τον Ηράκλειο, ο οποίος με θεοφιλή τρόπο αντιμετώπισε επιτυχώς την περσική απειλή:

«πολλῆς δὲ χρεία τῆς προσευχῆς καὶ τῆς ταπεινοφροσύνης καὶ ταύτης διπλῆς, τῆς μὲν τὸν ἐντὸς συντριβούσης ἄνθρωπον, τῆς δὲ ἔξωθεν ἐπιφαινομένης. Ὅποια ἦν ἡ τοῦ βασιλέως ἐκείνου, ὃς ἐν ἡμέραις πολέμου μελεμβαφῆ περιθέμενος πέδιλα καὶ εἰς τὸ μέγα τοῦ Θεοῦ δραμῶν τέμενος, δακρύσας τε καὶ εὐξάμενος, τὴν θεϊαν εὐμένειαν ἐπεσπάσατο καὶ ὅσα ἐξ ἐκείνου κατὰ Περσῶν ἀριστεύματα, ἀκούεις δῆπου καὶ αὐτός, οὐδὲ τοῦ μακροῦ χρόνου λήθη παραδοῦναι ταῦτα ἰσχύσαντος»¹⁸².

Οι δύο τελευταίες φράσεις του παραπάνω χωρίου αποδεικνύουν, νομίζω, δύο βασικά πράγματα. Πρώτον, ότι τα “θεοφιλή” κατορθώματα του Ηρακλείου παρέμεναν αναλλοίωτα στην συλλογική μνήμη του βυζαντινού λαού και, δεύτερον, ότι και ο ίδιος ο Αλέξιος ήταν γνώστης, όπως είναι φυσικό, όλης αυτής της παράδοσης. Μάλιστα, το γεγονός ότι ο Οξείτης δεν μνημονεύει καν το όνομα του Ηρακλείου στην συγκεκριμένη αναφορά του δείχνει εναργώς το πόσο διαδεδομένη παρέμενε στα τέλη του 11^{ου} αιώνα η παραδοσιακή εικόνα του Ηρακλείου ως ευσεβούς πολεμιστή-ηγέμονα: ήταν εκείνος που με την πίστη του απάλλαξε το κράτος από την περσική απειλή¹⁸³.

¹⁷⁹ ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ (2014): 397 κ.ε.

¹⁸⁰ ΚΑΖΗΔΑΝ-ΕΡΣΤΕΙΝ (1997): 168-190. Έχει ενδιαφέρον, επίσης, να σημειωθεί ότι στον 11^ο κυρίως αιώνα εντοπίζεται ένα ακόμη στοιχείο σύνδεσης της Θεοτόκου με την διεξαγωγή πολέμου. Πρόκειται για την αποκρυστάλλωση του εικονογραφικού τύπου της Θεοτόκου-Νικοποίου (SEIBT 1985: κυρίως 556 κ.ε., και SALAMON 2005).

¹⁸¹ ΚΑΡΑΠΑΗ (2010): 273.

¹⁸² Οξείτης, σ. 45, 29-36.

¹⁸³ Γράφει εν συνόψει ο Πισίδης, *Εἰς τοὺς περσικοὺς πολέμους*, Β', 252-255 (σ. 109): «τὸ πῦρ ἐκείνος [ο Χοσρόης] εἶχε προσκυνούμενον,/ ὑψούμενον δὲ σὺ, κράτιστε [Ηράκλειε], τὸ ξύλον./ τούτου δὲ δήλον ὡς πρὸς ὕψος ἡρμένου/ τὸ Περσικὸν πῦρ εἰς μάτην ἀνήπτετο».

Βέβαια, θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς ότι εδώ ο πατριάρχης Αντιοχείας δεν μνημονεύει τα γεγονότα του 626. Ωστόσο, η επιλογή του να αναφερθεί στην “ηρωική” ιστορία του Ηρακλείου, την στιγμή που η Κωνσταντινούπολη βίωνε μία ανάλογη με εκείνη του 7^{ου} αιώνα πολιορκία, συνδέει αναπόφευκτα τις δύο αυτές κρίσιμες περιόδους. Μάλιστα, ο ίδιος, σε άλλο σημείο του λόγου του, περιγράφει γλαφυρά τον επικίνδυνο αποκλεισμό της πόλης από Τούρκους και Πετσενέγους:

«ἀλλὰ τὰ μὲν ὄρια τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας πρὸς μὲν ἀνίσχοντα ἥλιον ἢ τοῦ Βυζαντίου ἀκρόπολις, ἢ Πύλη δὲ ἢ Χρυσεία πρὸς δύσιν ἐγενέσθη»¹⁸⁴.

Κατά τον Οξείτη, η Κωνσταντινούπολη το 1090/91 ήταν ὅτι είχε απομείνει από την κραταιά αυτοκρατορία των Ρωμαίων, ὅπως ακριβώς συνέβη και το καλοκαίρι του 626¹⁸⁵, ὁπότε οι Βυζαντινοί του 7^{ου} αιώνα συνέδεσαν την απροσδόκητη διάσωση της πόλης (Νέας Ιερουσαλήμ) με την βιβλική εσχατολογική προφητεία περί Γωγ και Μαγώγ (Ίεζεκ., 38, 16)¹⁸⁶.

Ἐχει σημασία, επίσης, να λεχθεί ὅτι η αναβίωση των συμβάντων του 626 στην συλλογική μνήμη του λαοῦ της Κωνσταντινούπολης, κατά τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, επιβεβαιώνεται ἀπὸ μία λατινική πηγή της ίδιας περιόδου. Πρόκειται για το κείμενο ενός ανώνυμου Λατίνου περιηγητή, ὁ οποίος επισκέφθηκε την πόλη κατά το τελευταίον τέταρτο του 11^{ου} αιώνα¹⁸⁷. Ο περιηγητής αὐτός δεν μαρτυρεῖ μόνο το εὔρος της πεποίθησης των Βυζαντινῶν ὅτι η πρωτεύουσά τους εἶχε ἐξ ἀρχῆς αφιερωθεῖ στην Θεοτόκο, ἡ οποία ἀπέβη ἔτσι προστάτιδά της¹⁸⁸. Το σπουδαιότερο εἶναι πως μας ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ ιστορία του 626 παρέμενε διαδεδομένη την εποχή του Αλεξίου, ἔχοντας λάβει διαστάσεις θρύλου. Παρ' ὅτι συνδέει εσφαλμένα τις διάφορες κρίσιμες στιγμές που βίωσε κατά το παρελθόν η Κωνσταντινούπολη, ἀποκλεισμένη ἀπὸ ξηρά και θάλασσα, με την Οδηγήτρια¹⁸⁹, γίνεται σαφές ὅτι ἐδῶ ἀναφέρεται στα γεγονότα του 626: κατά την Β. Pentcheva, το ἀποδεικνύει ἡ μνεία δύο ἐχθρικών στρατῶν¹⁹⁰. Και βέβαια, ὁ ἴδιος συγγραφέας ἀποδίδει την σωτηρία

¹⁸⁴ Οξείτης, σ. 35, 23-25.

¹⁸⁵ Σύγκελλος, σ. 301, 4-7: «ὄθεν ἀπὸ περάτων γῆς μέχρι θαλάσσης τὰς χεῖρας αὐτοῦ τὰς μαιφόνους ἐξέτεινε [ὁ Χαγάνος των Αβάρων] καὶ τὴν μὲν θάλασσαν ληστρικοῖς ἐχέρωσσε σκεῦσει, τὴν δὲ γῆν ἐπλήρωσεν ἰπέων τε καὶ πεζῶν, ταύτην πανταχόθεν τὴν Ἱερουσαλήμ [δηλαδή την Κωνσταντινούπολη] πορθῆσαι βουλόμενος».

¹⁸⁶ Σύγκελλος, σ. 314, 18 κ.ε.

¹⁸⁷ Anonymous Tarragonensis, σ. 128-131.

¹⁸⁸ Anonymous Tarragonensis, σ. 128, 381-391.

¹⁸⁹ Anonymous Tarragonensis, σ. 127, 349 κ.ε.

¹⁹⁰ PENTCHEVA (2002): 36. Anonymous Tarragonensis, σ. 128, 392-393: *quodam tempore obsessa est undique predicta urbs Constantinopolitana et per terram et per mare in circuitu a duobus exercitibus*.

της πόλης στην παρέμβαση της Θεοτόκου, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τις πηγές του 7^{ου} αιώνα· παράλληλα, όμως, αναφέρεται στην τέλεση λιτανείας με την εικόνα της Οδηγήτριας¹⁹¹, ακολουθώντας εν μέρει την παράδοση που διαμορφώνεται από τον 10^ο αιώνα¹⁹². Κι όλα αυτά, ενταγμένα στο πλαίσιο παρουσίασης της Κωνσταντινούπολης του όψιμου 11^{ου} αιώνα ως μίας πραγματικής Θεοτοκού-πολης¹⁹³.

Εν ολίγοις, φαίνεται ότι αυτή η μαρτυρούμενη τον 11^ο αιώνα “έντονη” ανάμνηση των γεγονότων του 626 από τον λαό της Κωνσταντινούπολης, τα οποία εξ άλλου εορτάζονταν στις Βλαχέρνες ετησίως κατά την 7^η Αυγούστου¹⁹⁴, ενισχύθηκε από τα αντίστοιχα γεγονότα του 1090/91. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Οξείτης κάνει λόγο για την τέλεση “δακρύβρεκτων” λιτανειών κατά την περίοδο του διπλού αποκλεισμού της πόλης, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τις πηγές επί Ηρακλείου, όπου γίνεται αναφορά σε θρηνώδεις λιτανείες¹⁹⁵. Μάλιστα, έχει ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο ίδιος ιεράρχης μαρτυρεί την οργάνωση τέτοιου είδους εκδηλώσεων εκ μέρους των ιθυνόντων, με σκοπό τον προπαγανδισμό της αυτοκρατορικής ευσέβειας¹⁹⁶. Αν όντως ισχύει κάτι τέτοιο, τότε είναι προφανές ότι ο Λατίνος περιηγητής έφθασε στην βυζαντινή πρωτεύουσα μετά την μεγάλη νίκη στο Λεβούνιο, τον Απρίλιο του 1091. Είτε έτσι, όμως, είτε αλλιώς, ένα είναι βέβαιο: η μαρτυρία του αποδεικνύει αναμφίβολα ότι στα χρόνια του Αλεξίου Α' η ηράκλεια παράδοση γνώρισε ιδιαίτερη έξαρση σε λαϊκό επίπεδο. Και πράγματι, υπάρχει ένα έμμετρο κείμενο, συνδεόμενο συχνά με το περιβάλλον του Αλεξίου, το οποίο συμπυκνώνει, πιστεύω, ακριβώς όλη αυτή την παράδοση μέσα στο νέο αριστοκρατικό κοινωνικό πλαίσιο της εποχής των Κομνηνών (το κείμενο αυτό, άλλωστε, φέρει σαφή στοιχεία από την ιστορία του Ηρακλείου). Πρόκειται για το μικρασιατικό έπος του Διγενούς Ακρίτου¹⁹⁷, όπου,

¹⁹¹ Anonymous Tarragonensis, σ. 128, 392-400.

¹⁹² PENTCHEVA (2002): 22-27 και ANGELIDI-PAPAMASTORAKIS (2004): 212.

¹⁹³ Anonymous Tarragonensis, σ. 128, 377-381.

¹⁹⁴ Συναξάριον τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, στ. 873-874 και *Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*, σ. 362, 14-364, 13, όπου το τυπικό της εορτής στις Βλαχέρνες.

¹⁹⁵ Βλ. ενδεικτικά Σύγκελλος, σ. 304, 40-305, 6: «ὁ δὲ καθ' ἡμᾶς Μωσῆς [δηλαδή ο πατριάρχης Σέργιος] τοῦ μονογενοῦς Θεοῦ τὸν τύπον, ὃν καὶ δαίμονες φρίττουσι (φασὶ δὲ τοῦτον τὸν ἀχειροποίητον) ἀθῶοις ἄρας χερσὶν (οὐ γὰρ ἔδειτο τοῦ ὑπερίδοντος, ὅλον ἑαυτὸν σταυρώσας κόσμῳ, κατὰ τὸ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ εὐαγγέλιον) ὥσπερ ὄπλον ἀκαταμάχητον διὰ παντὸς τοῦ τείχους τῆς πόλεως διήλθε σὺν δάκρυσι τοῦτον παραδεικνύς ταῖς ἀερίοις τοῦ σκότους δυνάμεσι καὶ ταῖς ἐκ δύσεως φάλαγξι».

¹⁹⁶ Οξείτης, σ. 47, 14-23.

¹⁹⁷ *Διγενὴς Ἀκρίτης*.

ὅπως ἔχω δείξει αλλού, τα κατορθώματα του ἥρωα της παραλλαγῆς της Κρυπτοφέρρης ταυτίζονται, ἕως ἑνὸς σημείου, με τον προ της ἀνόδου στον θρόνο “ἡρωικό” βίο του ἰδρυτῆ της δυναστείας των Κομνηνών. Ἀρκεῖ μόνο να σημειωθεῖ ὅτι και οἱ δύο εκ Καππαδοκίας –ἀπὸ την πλευρά της μητέρας τους– ορμώμενοι, ὅπως ακριβῶς και ο Ηράκλειος, πολέμησαν ἀπὸ νεαρή ηλικία και με σθένος τους εχθρούς στην Ανατολή¹⁹⁸.

Πέρα ἀπ’ ὅλα αὐτά, ὅμως, η σύνδεση της αναφοράς της Άκολουθίας στην Βλαχερνίτισσα και μέσω αὐτῆς στην διάσωση του 626 με τις ἐξελίξεις γύρω ἀπὸ την θεομητορική λατρεία τον ὄψιμο 11^ο αἰώνα, ἐπιβεβαιώνεται και ἀπὸ το ὅτι στα ἀντίστοιχα κείμενα του 10^{ου} αἰώνα ἀπουσιάζει οποιαδήποτε μνεῖα στην στρατιωτική ἰδιότητα της Θεοτόκου. Ἀσφαλῶς, θα μπορούσε να ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι οἱ ἀκολουθίες του 10^{ου} αἰώνα δεν ἐξυπηρετούσαν την ἴδια σκοπιμότητα με το ἔργο που ἐξετάζουμε ἐδῶ: τόσο η ἀκολουθία στην μνήμη του Φωκά ὅσο και η σιναιϊτική ἀκολουθία ἐπεδίωκαν να καταστήσουν μάρτυρες της Εκκλησίας ἀνθρώπους που θυσίασαν την ζωὴ τους για την ἀπώθηση ἀλλόθρησκων εχθρῶν· ἀντίθετα, η Άκολουθία *ἐπὶ κατευοδώσει στρατοῦ* εἶχε ως στόχο της την ἐμψύχωση των στρατιωτῶν και την ἐπὶ κλήση των υπερφυσικῶν δυνάμεων για την ἀντιμετώπιση του εχθροῦ. Ἄρα, εἶναι ἀναμενόμενη η ἔμφαση των δύο πρώτων κειμένων στον μεσιτικό ρόλο της Θεοτόκου:

«τίς ὁ ἀπέραντος πλοῦτος, θεόνυμφε, τῆς χρηστότητος! / τίς τοῦ μυστηρίου ἢ ἀπόρητος βουλή! / ὁ Θεὸς γὰρ βροτωθεὶς καινοποιεῖ / τοὺς φθαρέντας, διὰ σοῦ»¹⁹⁹.

Ὡστόσο, και τα τρία κείμενα ἔχουν ἑνὸς κοινὸ στοιχείο: πρόκειται για ἀκολουθίες ἀμεσα σχετιζόμενες με τον στρατό, πράγμα που σημαίνει ὅτι η υπογράμμιση του ρόλου της Θεοτόκου ως υπέρμαχου στρατηγού στην Άκολουθία *ἐπὶ κατευοδώσει στρατοῦ* θα πρέπει, μάλλον, να συνδεθεῖ με την ἐνίσχυση της λατρείας της Βλαχερνίτισσας κατὰ τον ὄψιμο 11^ο αἰώνα. Ἄλλωστε, τον 10^ο αἰώνα δεν ἀπαντοῦν ἀνάλογες ἀναφορές στην Θεοτόκο· ὅπως εἶδαμε, η εικόνα της Παναγίας ως προστάτιδας του ηγεμόνα στις ἐκστρατείες ἐμφανίζεται για πρώτη φορά στις πηγές του 11^{ου} αἰώνα και σχετίζεται με την ἀνεύρεση της εικόνας της Θεομήτορος στις Βλαχέρνες ἐπὶ Ρωμανοῦ Γ'.

¹⁹⁸ ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ (2014): 404-424.

¹⁹⁹ ΔΕΤΟΡΑΚΙΣ-MOSSAY (1988): 192, 114-117. Ἐπίσης, βλ. ἐνδεικτικὰ ΡΕΤΙΓ (1904): 408, 198-205.

Συνοψίζοντας, σημειώνουμε ότι η *Ἀκολουθία ἐπὶ κατευοδώσει στρατοῦ* αποτελεί ένα μοναδικό στο εἶδος του κείμενο²⁰⁰. Παρ' ὅτι ἕως τώρα τοποθετεῖτο ἐπὶ Μακεδονικῆς δυναστείας, ὅπου εντάσσονται ἀσφαλῶς οἱ δύο ἄλλες ἀκολουθίες στὴν μνήμη ἀγιοποιημένων πολεμιστῶν, τὸ ὑπὸ ἐξέταση ἔργο φέρει στοιχεῖα που δεν συνάδουν ἰδιαίτερα με τὴν ἐποχὴ αὐτή. Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἀντιπαραβολῆς τῆς *Ἀκολουθίας ἐπὶ κατευοδώσει στρατοῦ* με τὰ ἴδια κείμενα: ἐνῶ αὐτὰ υπηρετοῦν με θέρμη τὴν “σταυροφορικὴ” ἰδέα τῆς ἀφεσης ἀμαρτιῶν γιὰ τοὺς μαχητῆς τοῦ Χριστοῦ, ὁ συντάκτης τοῦ ὑπὸ ἐξέταση κειμένου ἐπιφυλάσσει μίᾳ καὶ μοναδικῆ ἀναφορᾷ στὴν παραπάνω πεποίθησι· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρᾶ, στὶς δύο σύγχρονες ἀκολουθίες ἐκλείπουν στοιχεῖα καὶ ἀναφορές που κυριαρχοῦν στὴν τρίτη καὶ σχετίζονται με τὴν ἐποχὴ τοῦ Ηρακλείου (Δαβίδ, Μέγας Κωνσταντῖνος, Βλαχερνίτισσα).

Ἐνῶ ὅμως τὸ ἐξεταζόμενο ἔργο μπορεῖ δύσκολα νὰ ἐνταχθεῖ στὸν 10^ο αἰῶνα, ἀφοῦ διαφοροποιεῖται σημαντικᾶ ἀπὸ τὰ κείμενα που ἀσφαλῶς ἀνήκουν σὲ αὐτόν, φέρει στοιχεῖα που συνάδουν ἀπόλυτα με τὴν περίοδο 1081-1118. Βέβαια, τὸ γεγονός ὅτι τὸ κείμενο διασώζεται ἀλλοιωμένο (ἔχουν παραλειφθεῖ κάποια σημεῖα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν ἀκροστιχίδων²⁰¹) δεν ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων. Ἐπομένως, σκοπὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς δεν ὑπῆρξε ἡ προσπάθεια ἀπόδειξης τῆς σύνδεσης τῆς *Ἀκολουθίας ἐπὶ κατευοδώσει στρατοῦ* με τὴν Α' Σταυροφορία, ἡ ὁποία ἀναμφίβολα ἀπέτελεσε ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα γεγονότα τοῦ Μεσαίωνα, με τεράστιες συνέπειες τόσο γιὰ τὴν Ἀνατολὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν Δύση. Κύριος στόχος μου ἦταν ἡ ἀνάδειξη τοῦ προβλήματος τῆς χρονολόγησις τοῦ συγκεκριμένου ἔργου καὶ, μέσω αὐτῆς, ἡ υπογράμμιση τῆς ἀνάγκης πολυδιάστατης ἐρμηνείας μοναδικῶν σὲ σχέση με τὸ περιεχόμενο βυζαντινῶν κειμένων.

²⁰⁰ ΚΑΡΑΠΛΗ (2010): 75.

²⁰¹ ΚΑΡΑΠΛΗ (1996): 74-79.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Ἀκάθιστος ὕμνος = Ἀκάθιστος ὕμνος, ἐκδ. C. TRYPANIS, *Fourteen early Byzantine cantica* [Wiener Byzantinistische Studien Band 5], Wien 1968, αρ. 1, σ. 17-39.
- Ἀκολουθία = Ἀκολουθία ψαλλομένη ἐπὶ κατευοδώσει καὶ συμμαχία στρατοῦ εἰς τε τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τὴν ὑπέραγνον Θεοτόκον, τοὺς ἄσωμάτους, τοὺς ἀποστόλους καὶ εἰς τοὺς μάρτυρας, ἐκδ. Κ. ΚΑΡΑΠΛΗ, «Ἡ ἀκολουθία ἐπὶ κατευοδώσει καὶ συμμαχία στρατοῦ, II: Το κείμενο», *Βυζαντιακά* 17 (1997) 247-262.
- Ἀλεξιάς = Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς, ἐκδ. D. REINSCH-A. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40/1-2], Berlin-New York 2001.
- Ἄλωσις Κρήτης = Ἄλωσις Κρήτης πονηθεῖσα παρὰ Θεοδοσίου διακόνου ταπεινοῦ τῷ φιλανθρώπῳ καὶ κραταιῷ βασιλεῖ Ῥωμανῷ, ἐκδ. U. CRISCUOLO, *Theodosii diaconi de Creta capta*, Leipzig 1979.
- Anonymous Tarragonensis = Anonymous Tarragonensis, ἐκδ. K. CIGGAAR, «Une description de Constantinople dans le *Tarragonensis* 55», *REB* 53 (1995) 117-140 (το κείμενο, σ. 119-128).
- Ατταλειάτης = Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ἱστορία*, ἐκδ. I. BEKKER [CSHB], Bonnae 1853.
- Βασίλειος Καισαρείας, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Y. COURTONNE, *Saint Basile, Lettres*, τ. II, Paris 1961.
- Bernold = Bernold, *Chronicon*, ἐκδ. G. PERTZ [MGH SS 5], Hannoverae 1844, σ. 385-467.
- Βίος Ἀθανασίου = Βίος τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ, Α' καὶ Β', ἐκδ. J. NORET, *Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae* [Corpus Christianorum, Series Graeca 9], Louvain-Turnhout 1982.
- Βίος Κυρίλλου = Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Κυρίλλου τοῦ Φιλεώτου, ἐκδ. E. SARGOLOGOS, *La Vie de saint Cyrille le Philéote, moine byzantin (m. 1110)* [Subsidia Hagiographica 39], Bruxelles 1964.
- Χωνιάτης = Νικήτας Χωνιάτης, *Θησαυρὸς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, PG 139, στ. 1101-1444 καὶ 140, στ. 9-291.
- Χρυσόστομος = Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸν ἅγιον ἀπόστολον Παῦλον Α'*, PG 50, στ. 473-477.
- DETORAKIS, Th.-MOSSAY, J. (1988), «Un office byzantin inédit pour ceux qui sont morts à la guerre, dans le *cod. syn. gr.* 734-735», *Le Muséon* 101, 183-211.

- Διάταξις Ἀτταλειάτου = Διάταξις σὺν Θεῶ γενομένη παρὰ Μιχαὴλ πατρικίου, ἀνθυπάτου, κριτοῦ ἐπὶ τοῦ ἵπποδρόμου καὶ τοῦ βήλου, τοῦ Ἀτταλειάτου, ἐκδ. P. GAUTIER, «La Diataxis de Michel Attaliate», *REB* 39 (1981) 5-143.
- Διγενὴς Ἀκρίτης = Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτης, ἐκδ. E. JEFFREYS, *Digenis Akritis. The Grottaferrata and Escorial versions*, Cambridge 1998.
- Epistula Alexii* = *Epistula Alexii I Komneni imperatoris ad Robertum I comitem Flandrensem*, ἐκδ. H. HAGENMEYER, *Epistulae et chartae ad historiam primi belli sacri spectantes: Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088-1100*, Innsbruck 1901, αρ. 1, σ. 129-136.
- Ευσέβιος, Ἱστορία = Ευσέβιος Καισαρείας, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, ἐκδ. E. SCHWARTZ, *Eusebius Kirchengeschichte*, Berlin-Leipzig 1952³.
- Ευσέβιος, Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου = Ευσέβιος Καισαρείας, Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως, ἐκδ. I. HEIKEL, *Eusebius Werke*, I [GCS 7], Leipzig 1902, σ. 1-148.
- GAUTIER, P. (1973), «L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme du clegé», *REB* 31, 165-201.
- Γουλιέλμος Τύρου = E. BABCOCK-A. KREY (αγγλ. μετάφρ.), *A history of deeds done beyond the sea, by William archbishop of Tyre*, τ. I-II, New York 1943.
- Ιταλικός = Μιχαὴλ Ἰταλικός, Λόγος βασιλικός εἰς τὸν βασιλέα κύρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον, ἐκδ. P. GAUTIER, *Michel Italikos, Lettres et discours* [Archives de l'Orient Chrétien 14], Paris 1972, αρ. 44, σ. 276-294.
- Καλλικλῆς = Νικόλαος Καλλικλῆς, ἐκδ. R. ROMANO, *Nicola Callicle, Carmi, Testo critico, introduzione, traduzione, commentario e lessico*, Napoli 1980.
- Κεκαυμένος = Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, ἐκδ. B. WASSILEWSKY-V. JERNSTEDT, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, Petropoli 1896 (ανατ. Amsterdam 1965).
- Κίνναμος = Ἰωάννης Κίνναμος, Ἐπιτομή, ἐκδ. A. MEINEKE, *Ioannis Cinnami Epitome* [CSHB], Bonnae 1836.
- Lactantius = Lactantius, *De mortibus persecutorum*, ἐκδ. J. MOREAU, *Lactance, De la mort des persécuteurs* [Sources Chrétiens 39], Paris 1954.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, Σπ. (1911), «Ο Μαρκιανός κώδιξ 524», *NE* 8, 3-59, 113-192.
- Leonis VI Tactica* = *Leonis VI Tactica*, ἐκδ. G. DENNIS, *The Taktika of Leo VI* [CFHB 49], Washington, DC 2010.
- Μουσαι = Αλέξιος Κομνηνός, Μουσαι Ἀλεξιάδες Κομνηνιάδες, ἐκδ. P. MAAS, «Die Musen des Kaisers Alexios I», *BZ* 22 (1913) 348-369.
- Νεαραί = Νεαραί καὶ χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν Βυζαντινῶν αυτοκρατόρων, ἐκδ. I. καὶ Π. ΖΕΠΟΣ, *Jus Graecoromanum*, τ. I, Αθήνα 1931.

- Οξείτης = Τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Ἀντιοχείας κῦρ Ἰωάννου λόγος εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, ἐκδ. P. GAUTIER, «Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène», *REB* 28 (1970) 5-55.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Χρυσόστομος (1936), «Ο πατριάρχης Αντιοχείας Ἰωάννης Ε' Οξείτης (1089-1100)», *ΕΕΒΣ* 12, 361-388 (ἐκδ. κειμένων σ. 378-388).
- Πασχάλιον χρονικόν = Πασχάλιον χρονικόν, ἐκδ. L. DINDORF, *Chronikon Paschale* [CSHB], Bonnae 1832.
- PERTUSI, A. (1959), *Giorgio di Pisidia Poemi*, I: Panegirici epici, Ettal.
- ΡΕΤΙΤ, L. (1904), «Office inédit en l'honneur de Nicéphore Phocas», *BZ* 13, 398-420.
- Πισίδης, Εἰς τὴν ἔφοδον τῶν βαρβάρων = Γεώργιος Πισίδης, *Εἰς τὴν γενομένην ἔφοδον τῶν βαρβάρων καὶ εἰς τὴν αὐτῶν ἀστοχίαν*, ἐκδ. PERTUSI (1959): αρ. 4, 176-200.
- Πισίδης, *Εἰς τοὺς περσικοὺς πολέμους* = Γεώργιος Πισίδης, *Εἰς Ἡράκλειον τὸν βασιλέα καὶ εἰς τοὺς περσικοὺς πολέμους καὶ ὅτε ἐξήρχετο ἀπὸ τῆς Πόλεως*, ἐκδ. PERTUSI (1959): αρ. 2, 84-136.
- Πισίδης, *Ἡρακλείας* = Γεώργιος Πισίδης, *Ἡρακλείας*, ἐκδ. PERTUSI (1959): αρ. 6, 240-261.
- Πρόδρομος = Θεόδωρος Πρόδρομος, ἐκδ. W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [Wiener Byzantinistische Studien, Band XI], Wien 1974.
- Ψελλός, *Χρονογραφία* = Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία*, ἐκδ. E. RENAULD, *Michael Psellos, Chronographie*, τ. I-II, Paris 1926-1928.
- Ψελλός, *Λόγος ἐπὶ τῷ θαύματι* = Ψελλός, *Λόγος ἐπὶ τῷ ἐν Βλαχέρναις γεγονότι θαύματι*, ἐκδ. J. BIDEZ, *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, τ. VI, Bruxelles 1928, σ. 192-210.
- Pselli scripta minora* = *Michaelis Pselli scripta minora magnam partem adhuc inedita*, I: Orationes et dissertationes, ἐκδ. E. KURTZ-F. DREXL, Milano 1936.
- Sacrorum Conciliorum collectio* = J. MANSI (ἐκδ.), *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, τ. 1-31, Florence-Venice 1759-1798 (ανατ. ὑπὸ J. MARTIN-L. ΡΕΤΙΤ καὶ ἐκδ. τ. 32-40, Paris 1901 κ.ε.).
- Σκουταριώτης = Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική*, στο: Κ. ΣΑΘΑΣ (ἐκδ.), *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 7, Βενετία 1894 (ανατ. Αθήνα 1972), σ. 1-556.
- Σκυλίτζης = Ἰωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. THURN, *Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum* [CFHB 5], Berlin-New York 1973.
- Στραβορωμανός = Μανουήλ Στραβορωμανός, ἐκδ. P. GAUTIER, «Le dossier d'un haut fonctionnaire d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos», *REB* 23 (1965) 168-204.

- Στρατητικὸν Μαυρικίου = Στρατητικὸν Μαυρικίου, έκδ. G. DENNIS-E. GAMILLSCHEG, *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB 17], Wien 1981.
- Σύγκελλος = Θεόδωρος Σύγκελλος, *Περὶ τῆς τῶν ἀθέων Βαρβάρων καὶ Περσῶν κατὰ τῆς θεοφυλάκτου ταύτης πόλεως μανιώδους κινήσεως καὶ τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς Θεοτόκου μετ' αἰσχύνης ἐκείνων ἀναχωρήσεως*, έκδ. L. STERNBACH, *Analecta avarica* Cracoviae: sumptibus Academiae Literarum apud bibliopolam Societatis Librariae Polonicae, 1900, σ. 298-320.
- Συναξάριον τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, έκδ. H. DELEHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi* (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxelles 1902.
- Συνεχιστὴς Θεοφάνους = Συνεχιστὴς Θεοφάνους, Χρονογραφία συγγραφεῖσα ἐκ προστάγματος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ φιλοχρίστου καὶ πορφυρογεννήτου δεσπότη, έκδ. I. BEKKER, *Theophanes Continuatus* [CSHB], Bonnae 1838, σ. 3-481.
- Θεοφάνης = Θεοφάνης, Χρονογραφία, έκδ. C. de BOOR, *Theophanis Chronographia*, τ. I, Lipsiae 1883 (ανατ. Hildesheim 1963).
- Θεοφύλακτος = Θεοφύλακτος Αχρίδος, Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα κῦριν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν, έκδ. P. GAUTIER, *Théophylacte d'Achrida. Discours, traités, poésies* [CFHB 16/1], Thessalonique 1980, σ. 213-243.
- Τυπικὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας = J. MATEOS (εκδ.), *Le typicon de la Grande Église: Ms. Sainte-Croix no. 40, Xe siècle* [Orientalia Christiana Analecta 165], τ. I: *Le cycle de douze mois*, Roma 1962.
- Urbani II epistola ad Alexium* = *Urbani II epistola ad Alexium Constantinopolitanum imperatorem*, στο: *Beati Urbani II, Pontificis Romani, Epistolae et Privilegia*, PL 151, αρ. 212, στ. 485.
- Urbani II epistola ad Eliam* = *Urbani II epistola ad Eliam episcopum Barenssem. De reliquiarum sancti Nicolai translatione, et Barensis ecclesiae dignitate et iuribus*, στο: *Beati Urbani II, Pontificis Romani, Epistolae et Privilegia*, PL 151, αρ. 26, στ. 307-309.
- Ζωναράς = Ιωάννης Ζωναράς, Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν, έκδ. M. PINDER-Th. BUTTNER-WOBST [CSHB], I-III, Bonnae 1841-1897.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- ALEXANDER, P. (1985), *The Byzantine apocalyptic tradition*, Berkeley-Los Angeles-London.
- ANGELIDI, C.-PAPAMASTORAKIS, T. (2004), «Picturing the spiritual protection: From Blachernitissa to Hodegetria», στο: *Images of the Mother of God:*

- Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, εκδ. Μ. VASSILAKI, Aldershot, σ. 209-223.
- ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Π. (υπό δημοσίευση), «Οι αυτοκράτορες του 7^{ου} αιώνα και οι δυτικές πηγές: Η περίπτωση του Ηρακλείου», στο: *Πρακτικά της διημερίδας του Τομέα Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του παν. Ιωαννίνων*, Μάιος 2010.
- BAERT, B. (2004), *A heritage of Holy Wood: The legend of True Cross in text and image* (αγγλ. μετάφρ. L. PREEDY), Leiden-Boston.
- ΒΑΡΖΟΣ, Κ. (1984), *Η γενεαλογία των Κομνηνών* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20α], τ. Α', Θεσσαλονίκη.
- BAYNES, N. (1949), «The supernatural defenders of Constantinople», *Analecta Bollandiana* 67 [= *Mélanges Paul Peeters*, τ. Ι], 165-177.
- BECKER, A. (1999), «Urbain II et l'Orient», στο: *Il Concilio di Bari del 1098. Atti del Convegno Storico Internazionale e celebrazioni del IX Centenario del Concilio*, επιμ. S. PALESE-G. LOCATELLI, Bari [= *Nicolaus* 26], σ. 123-144.
- BIRKENMEIER, J. (2002), *The development of the Komnenian army: 1081-1180* [History of Warfare 5], Leiden-Boston-Köln.
- BLAKE, E. (1970), «The formation of the "Crusade Idea"», *Journal of Ecclesiastical History* 21, 11-31.
- ΒΡΥΩΝΗΣ, Σπ. (1996), *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11^{ος}-15^{ος} αιώνας)* (μετάφρ. Κ. ΓΑΛΑΤΑΡΙΩΤΟΥ), Αθήνα [= *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*, Berkeley-Los Angeles-London 1986].
- BUCKLER, G. (1929), *Anna Comnena. A study*, Oxford.
- BUCKLEY, P. (2014), *The Alexiad of Anna Komnene: Artistic strategy in the making of a myth*, Cambridge.
- CAMERON, A. (1978), «The Theotokos in sixth-century Constantinople: A city finds its symbol», *Journal of Theological Studies* 29/1, 79-108.
- (1979), «The Virgin's robe: An episode in the history of early seventh-century Constantinople», *Byzantion* 49, 42-56.
- CHALANDON, F. (1900), *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris.
- CHARANIS, P. (1949), «Byzantium, the West and the origin of the First Crusade», *Byzantion* 19 [= *Actes du VIIe Congrès International des Études Byzantines, Bruxelles 1948*, Ι], 17-36.

- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, ΑΙ. (1997), *Βυζαντινή ιστορία*, τ. Β' 2: 867-1081, Θεσσαλονίκη (β' έκδ.)
- CONNOR, C. (1999), «Female saints in church decoration of the Troodos Mountains in Cyprus», στο: *Medieval Cyprus. Studies in Art, Architecture and History in Memory of Doula Mouriki*, εκδ. Ν. PATTERSON ŠEVŠENKO-C. MOSS, Princeton, σ. 211-228.
- (2004), *Women of Byzantium*, New Haven-London.
- COWDREY, H. (1988), «The Gregorian papacy, Byzantium and the First Crusade», στο: *Byzantium and the West, c. 850-c. 1200. Proceedings of the XVIII Spring Symposium of Byzantine Studies (Oxford 30th March-1st April 1984)*, εκδ. J. HOWARD-JOHNSTON, Amsterdam [= *Byzantinische Forschungen* 13], σ. 145-169.
- (1997α), «The reform papacy and the origins of the Crusades», στο: *Le concile de Clermont de 1095 et l'appel à la croisade* [Collection de l'école française de Rome 236], Rome, σ. 65-83.
- (1997β), «Eleventh-century reformers' views of Constantine», στο: *Conformity and non-conformity in Byzantium*, εκδ. L. GARLAND [= *Byzantinische Forschungen* 24], Amsterdam, σ. 63-91.
- CRESCI, L. (1990), «Appunti per una tipologia del τύραννος», *Byzantion* 60, 90-129.
- DAGRON, G. (2003), *Emperor and priest: The imperial office in Byzantium* (αγγλ. μετάφρ. J. BIRRELL), Cambridge.
- EDBURY, P.-ROWE, J.-G. (1988), *William of Tyre: Historian of the Latin East*, Cambridge.
- ERDMANN, C. (1977), *The origin of the idea of Crusade* (αγγλ. μετάφρ. Μ. BALDWIN-W. COFFART), Princeton, NJ.
- FRANKOPAN, P. (2006), «Challenges to imperial authority in the reign of Alexios I Komnenos: The conspiracy of Nikephoros Diogenes», *Byzantinoslavica* 64, 257-274.
- (2007), «Kinship and the distribution of power in Komnenian Byzantium», *English Historical Review* 122, 1-34.
- (2010), «Where advice meets criticism in eleventh century Byzantium: Theophylact of Ohrid, John the Oxite and their (re)presentations to the emperor», *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean* 20/1, 71-88.
- (2012), *The First Crusade: The call from the East*, Cambridge, MA.
- FRAZER, M. (1973), «Church doors and the gates of Paradise: Byzantine bronze doors in Italy», *DOP* 27, 145-162.

- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Π. (1996), "Γένος Ρωμαίων": Βυζαντινές και νεοελληνικές ερμηνείες [Βυζαντινή Πραγματικότητα και Νεοελληνικές Ερμηνείες 2], Αθήνα.
- (1999), «Η εξέλιξη της ταυτότητας των Ελλήνων στη βυζαντινή αυτοκρατορία», *Études Balkaniques* 6, 51-68.
- GRUMEL, V. (1931), «Le "miracle habituel" de Notre-Dame des Blachernes à Constantinople», *Échos d'Orient* 30, 129-146.
- HADERMANN-MISGUICH, L. (1975), *Kurbino. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle* [Bibliothèque de Byzantion 6], Bruxelles.
- (1985), «La peinture monumentale du XIIe siècle à Chypre», *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 32, 233-257.
- HEISENBERG, A. (1916), «Kriegsgottesdienst in Byzanz», στο: *Aufsätze zur Kultur- und Sprachgeschichte vornehmlich des Orients, E. Kubn zum 70. Geburtstag gewidmet*, München, σ. 244-257.
- HENDY, M. (1969), *Coinage and money in the Byzantine empire, 1081-1261* [Dumbarton Oaks Studies XIII], Washington, DC.
- HERDE, P. (2002), «The papacy and the Greek church in Southern Italy between the eleventh and the thirteenth century», στο: *The society of Norman Italy* εκδ. G. LOUD-A. METCALFE [The Medieval Mediterranean Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, 38], Leiden-Boston-Köln, σ. 213-251.
- HOLDENRIED, A. (2006), *The Sibyl and her scribes: Manuscripts and interpretation of the Latin Sibylla Tiburtina, c. 1050-1500*, Aldershot.
- HORST, E. (2007), Μέγας Κωνσταντίνος: Βιογραφία (μετάφρ. Α. ΠΑΥΛΟΥ), Αθήνα [= *Konstantin der Grosse: Eine Biographie*, Berlin 1984].
- HOUBEN, H. (1999), «La chiesa di Bari alla fine dell'XI secolo», στο: *Il Concilio di Bari del 1098. Atti del Convegno Storico Internazionale e celebrazioni del IX Centenario del Concilio*, επιμ. S. PALESE-G. LOCATELLI, Bari [= *Nicolaus* 26], σ. 91-108.
- HUNGER, H. (1997), Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών (μετάφρ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ-Κ. ΣΥΝΕΛΛΗ-Γ. ΜΑΚΡΗΣ-Ι. ΒΑΣΣΗΣ), τ. Α'-Γ', Αθήνα (έκδ. β') [= *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. I-II, München 1978].
- JASFERT, N. (2006), *The Crusade*, New York-London.
- JORANSON, E. (1949-1950), «The problem of the spurious letter of emperor Alexius to the Count of Flanders», *American Historical Review* 55/4, 811-832.
- ΚΑΡΑΠΛΗ, Κ. (1996), «Η ακολουθία ἐπὶ κατευοδώσει και συμμαχία στρατοῦ», *Βυζαντικά* 16, 69-88.

- (2010), *Κατευόδωσις στρατού: Η οργάνωση και η ψυχολογική προετοιμασία του βυζαντινού στρατού πριν από τον πόλεμο (610-1081)*, τ. Α', Αθήνα.
- ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Α. (1997), *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Α', Αθήνα.
- ΚΑΤΙČIĆ, R. (1957), «Άννα η Κομνηνή και ο Όμηρος», *ΕΕΒΣ* 27, 213-223.
- (1959), «Η αρχαιομάθεια και το επικόν πνεύμα εις την Αλεξιάδα της Άννης Κομνηνής», *ΕΕΒΣ* 29, 81-86.
- ΚΑΖΗΔΑΝ, Α.-ΕΡΣΤΕΙΝ, Α.-W. (1997), *Αλλαγές στο βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα* (μετάφρ. Α. ΠΑΠΠΑΣ-Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ), Αθήνα [= *Change in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, Berkeley 1985].
- ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Α. (1991), *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο* [Ιστορικές Μονογραφίες 10], Αθήνα.
- (2008), «The Norman factor in the gradual alienation of East and West», στο: *The Fourth Crusade revisited (Atti della Conferenza Internazionale nell'ottavo centenario della IV Crociata 1204-2004, Andros, 27-30 maggio 2004)*, επιμ. P. ΠΛΑΤΤΙ, Città del Vaticano, σ. 32-53.
- ΚΡΑΥΣΕ, Η.-G. (1983), «Das *Constitutum Constantini* im schisma von 1054», στο: *Aus Kirche und Reich: Studien zu Theologie, Politik und Reich im Mittelalter. Festschrift für Friedrich Kempf*, εκδ. Η. ΜΟΡΔΕΚ, Sigmaringen, σ. 131-158.
- ΚΡΟΥΜΠΑΧΕΡ, Κ. (1955), *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας* (μετάφρ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ), τ. Α'-Β', Αθήνα: Πάπυρος [= *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, τ. I-II, München 1897].
- ΛΑΙΟΥ, Α. (1993), «On just war in Byzantium», στο: *To Hellenikon. Studies in honor of Spyros Vryonis Jr*, New Rochelle, σ. 153-177.
- LEADER-NEWBY, R. (2004), *Silver and society in Late Antiquity: Functions and meanings of silver plate in the fourth to the seventh centuries*, Aldershot.
- MAGDALINO, P. (1988), «The phenomenon of Manuel I Komnenos», στο: *Byzantium and the West, c. 850-c. 1200. Proceedings of the XVIII Spring Symposium of Byzantine Studies (Oxford 30th March-1st April 1984)*, εκδ. J. HOWARD-JOHNSTON [= *Byzantinische Forschungen* 13], Amsterdam, σ. 171-199.
- (2003), «The porphyrogenita and the astrologers: A commentary on *Alexiad* VI.7.1-7», στο: *Porphyrogenita. Essays on the history and literature of Byzantium and the Latin East in honor of Julian Chrysostomides*, εκδ. C. DENDRINOS-J. HARRIS-E. HARVALIA-CROOK-J. HERRIN, Aldershot, σ. 15-31.
- ΜΑΜΑΓΚΑΚΗΣ, Δ. (2014), *Ο αυτοκράτορας, ο λαός και η Ορθοδοξία. Αλέξιος Α' Κομνηνός (1081-1118): Κατασκευάζοντας την δημόσια αυτοκρατορική εικόνα* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα.

- (υπό δημοσίευση), «Οι κτήτορες της Ασίνου και το διπλό μήνυμα της ιερής δωρεάς τους: Η ανέγερση ναού ως μέσο κοινωνικής προβολής και επίτευξης της αιώνιας σωτηρίας τον 12^ο αιώνα», στο: *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 29 Απριλίου-3 Μαΐου 2008)*, Μεσαιωνικό τμήμα, Λευκωσία.
- MANGO, C. (2000), «Η Κωνσταντινούπολη ως Θεοτοκούπολη», στο: *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, επιμ. Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ, Αθήνα, σ. 17-25.
- MARKOPOULOS, A. (1994), «Constantine the Great in Macedonian historiography: Models and approaches», στο: *New Constantines. The rhythm of imperial renewal in Byzantium, 4th-13th centuries (Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992)*, εκδ. P. MAGDALINO, Aldershot, σ. 159-170.
- MAYER, H. (1965), *Geschichte der Kreuzzüge*, Stuttgart.
- MEYENDORFF, J. (1960), «La notion de primauté dans l'ecclésiologie orthodoxe», στο: *La primauté de Pierre dans l'Église orthodoxe: L'Église qui préside dans l'amour* [Bibliothèque Orthodoxe], Paris, σ. 91-115.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΡΟΣ, Γ. (1961), *Ο βυζαντινός δίκαιος πόλεμος κατά τα Τακτικά του Λέοντος του Σοφού*, Αθήνα.
- ΜΙΝΤΣΗΣ, Γ. (2005), *Η “ερωτική” Άννα Κομνηνή. Μία μελέτη κοινωνικής ταυτότητας του φύλου*, Θεσσαλονίκη.
- MULLETT, M. (1996), «The imperial vocabulary of Alexios I Komnenos», στο: *Alexios I Komnenos*, εκδ. M. MULLETT-D. SMYTHE, I: Papers [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4/1], Belfast, σ. 359-397.
- MUNDELL-MANGO, M. (1994), «Imperial art in the seventh century», στο: *New Constantines. The rhythm of imperial renewal in Byzantium, 4th-13th centuries (Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992)*, εκδ. P. MAGDALINO, Aldershot, σ. 109-138.
- ODB = *The Oxford Dictionary of Byzantium*, έκδ. Α. ΚΑΖΗΔΑΝ κ.ά., τ. I-III, New York-Oxford 1991.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Α. (2007), *Ο Ιωάννης Β' Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)* (αδημοσίευτη διατριβή), Αθήνα.
- PATTERSON-ŠEVŠENKO, N. (1991), «Icons in the liturgy», *DOP* 45, 45-57.
- PENTCHEVA, B. (2002), «The supernatural protector of Constantinople: The Virgin and her icons in the tradition of the Avar siege», *BMGS* 26, 2-41.

- PERTUSI, A. (1948), «Una *accoluthia* militare inedita del X secolo», *Aevum* 22, 145-168.
- RAPP, C. (2010), «Old Testament models for emperors in early Byzantium», στο: *The Old Testament in Byzantium*, εκδ. P. MAGDALINO-R. NELSON, Washington, DC, σ. 175-197.
- RILEY-SMITH, J. (1986), *The First Crusade and the idea of crusading*, Philadelphia.
- SACOPOULO, M. (1966), *Asinou en 1106 et sa contribution à l'iconographie* [Bibliothèque de Byzantion 2], Bruxelles.
- SEIBT, W. (1985), «Der Bildtypus der Theotokos-Nikopoios», *Βυζαντινά* 13, 551-561.
- SHAHID, I. (1972), «The Iranian factor in Byzantium during the reign of Heraclius», *DOP* 26, 293-320.
- SHEPARD, J. (1973), «The English and Byzantium: A study of their role in the Byzantine army in the later eleventh century», *Traditio* 29, 53-92.
- (1988), «Aspects of Byzantine attitudes and policy towards the West in the tenth and eleventh centuries», στο: *Byzantium and the West, c. 850-c. 1200. Proceedings of the XVIII Spring Symposium of Byzantine Studies (Oxford 30th March-1st April 1984)*, εκδ. J. HOWARD-JOHNSTON, Amsterdam [=Byzantinische Forschungen 13], σ. 67-118.
- (1993), «The uses of the Franks in eleventh-century Byzantium», *Anglo-Norman Studies* 15, 275-305.
- SPAIN-ALEXANDER, S. (1977), «Heraclius, Byzantine imperial ideology and the David plates», *Speculum* 52, 217-237.
- SPIESER, J.-M. (2009), «Hélène, mère de Constantin: L'épouse du divin Constantine et la mère de Constantin», στο: *La madre/The mother* [= *Micrologus* 17], Firenze, σ. 129-148.
- STEPHENSON, P. (2000), *Byzantium's Balkan frontier: A political study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge.
- STOURAITIS, I. (2009α), «Methodologische Überlegungen zur Frage des byzantinischen "heiligen" Kriege», *Byzantinoslavica* 67, 269-290.
- (2009β), *Krieg und Frieden in der politischen und ideologischen Wahrnehmung in Byzanz (7.-11. Jahrhundert)* [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 5], Wien.
- (2011), «Jihād and Crusade: Byzantine positions towards the notions of "Holy War"», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 21, 11-62.

- THEOTOKIS, G. (2012), «Rus, Varangian and Frankish mercenaries in the service of the Byzantine emperors (9th-11th c.): Numbers, organisation and battle tactics in the operational theatres of Asia Minor and Balkans», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 22, 125-156.
- WAHA, M. de (1977), «La lettre d'Alexis I Comnène à Robert I le Frison: Une revision», *Byzantion* 47 [= *Hommage à Ivan Dujčev*], 113-125.
- WANDER, S. (1975), «Cyprus plates and the chronicle of Fredegar», *DOP* 29, 345-346.
- WEYL-CARR, A. (1997), «Court culture and cult icons in Middle Byzantine Constantinople», στο: *Byzantine court culture from 829 to 1204*, εκδ. H. MAGUIRE, Washington, DC, σ. 81-99.

DISCUSIONES Y RESEÑAS

- Á. MARTÍNEZ FERNÁNDEZ, *Επιγραφές Πολυρρηνίας* (por J. PÉREZ CABRERA), 291.- S. FITZGERALD JOHNSON, *The World of Eastern Christianity, 300-1500*, vol. 6, Languages and Cultures of Eastern Christianity: Greek (por J. ÁNGEL Y ESPINÓS), 294.- *Leonzio di Neapoli, Niceforo prete di Santa Sofia, Vite dei saloi Simeone e Andrea*, a cura di P. Cesaretti, introduzione di L. Rydén (por J. SIMÓN PALMER), 297.- C. CORDONI-M. MEYER (EDS.), *Barlaam und Josaphat. Neue Perspektiven auf ein europäisches Phänomen* (por J. SIMÓN PALMER), 301.- A. BERGER, *Accounts of Medieval Constantinople: The Patria* (por P. BÁDENAS DE LA PEÑA), 305.- *Eustathii Thessalonicensis Exegesis in canonem Iambicum Pentecostalem*, recensuerunt indicibusque instruxerunt P. CESARETTI-S. RONCHEY (por M. CABALLERO), 309.- R. MUNTANER, *Η εκστρατεία των Καταλανών στην Ανατολή, μετάφρασις από τα καταλανικά, πρόλογος, εισαγωγή, σχόλια του Νίκου Πρατσίνη* (por E. AYENSA), 311.- W. J. AERTS, *The Byzantine Alexander Poem* (por L. HERNÁNDEZ RODRÍGUEZ), 315.- *La vida sobre una columna: Antonio. Vida de Simeón Estilita; Anónimo. Vida de Daniel Estilita*, introd., trad. y notas de José Simón Palmer (por J. R. DEL CANTO NIETO), 318.- C. JANÉS-S. ANTÍOCOS, *El Greco. Tres miradas: Cervantes, Rilke, Antonio López* (por J. R. DEL CANTO NIETO), 322.- Lluvia de versos y pasiones: Y. RITSOS, *Romiosyne. La Señora de las Viñas*, ed. bilingüe, trad., pról. y notas de Juan José Tejero; K. DIMULÁ, *La pasión de la lluvia*, ed. bilingüe, trad. y pról. del grupo Πέμπτη στις πέντε; K. VRACHNOS, *Encima del subsuelo*, ed. bilingüe y trad. de Kostas Vrachnos y Juan Vicente Piqueras, pról. de Alberto Santamaría (por J. R. DEL CANTO NIETO), 325.- Chr. STAVRAKOS, *The Sixteenth Century Donor Inscriptions in the Monastery of the Dormition of the Virgen (Theotokos Molybdoskepastos). The Legend of the Emperor Constantine IV as Founder of Monasteries in Epirus* (por J. M. FLORISTÁN), 331.- G. VARRIALE, *Arrivano li turchi. Guerra navale e spionaggio nel Mediterraneo (1532-1582)* (por J. M. FLORISTÁN), 334.- M. CASTILLO DIDIER, *Vida de Kavafis* (por L. A. DE CUENCA), 337.- R. BYRON, *Rusia*, ed., intr. y trad. de J. J. Fornieles Alférez (por G. VESPIGNANI), 340.-